

Οί όθωμανικές πηγές στή νεοελληνική ιστοριογραφία

«L' histoire est une lutte contre la mort»

Jacques Le Goff¹

Στή μνήμη τής Εύτυχίας Κοσμάτου,
πού τήν ήξερα μόνο από τά γραπτά της

Μου ζητήθηκε νά συνεισφέρω στό International Symposium on the «Importance of the Turkish Archives for the Region's and the World's History», καί διάλεξα νά μιλήσω γιά τή χρήση τών τουρκικών πηγών στήν ελληνική ιστοριογραφία από τήν ίδρυση του ελληνικού κράτους ως σήμερα. Τό θέμα τών όθωμανικών άρχείων καί τών όθωμανικών σπουδών στήν Ελλάδα μέ άπασχολεί από παλιά όρισμένες, πιό πρόσφατες, άνακοινώσεις μου άναδημοσιεύτηκαν τό 2003, σέ μία μικρή συλλογή μέ τίτλο *Όθωμανικά άρχεία καί Όθωμανικές σπουδές στήν Ελλάδα*². Δέν θά επαναλάβω τίποτε από αυτά σήμερα, όφείλω όμως νά τά άναφέρω ως συμπλήρωμα τής εργασίας μου, πού έχει στόχο της νά εξετάσει γενικότερα τή διαχείριση από τήν ιστοριογραφική παραγωγή του τουρκικού άρχειακού ύλικου, τό όποιο άφορά τόν «ελληνικό χώρο» – ένα χωρικό συνεχές πού λειτουργήσει σάν καμβάς όπου διαπλέκονται οι ελληνικοί πληθυσμοί μέ τόν χρόνο. Θεωρώ ότι οι διοργανωτές του συνεδρίου επέλεξαν τόν όρο «Turkish Archives», έπειδή ίσως θέλησαν νά επικεντρώσουν τό ενδιαφέρον σέ πηγές γραμμένες σέ τουρκική γλώσσα, διακρίνοντάς τες έτσι από τό σύνολο του άρχειακού ύλικου πού πα-

1. J. le Goff, «L'appetit de l'histoire», στό: Pierre Nora (έκδ.), *Essais d'égo-histoire*, Παρίσι 1987, σ. 236.

2. Evangelia Balta, *Ottoman Studies in Greece*, Ίσταμπούλ, [Analecta Isisiana LXX], The Isis Press, 2003, όπου συγκεντρώνεται ή σχετική μέ τό θέμα βιβλιογραφία: βλ. επίσης Ι. Theocharides - Ι. Stavrides, «The Course of Ottoman Studies in Greece (An Overview)», στό: Y. Halaçoğlu, H. Inalcik (έκδ.), *The Turks*, τ. 4, Άγκυρα, Yeni Türkiye, 2002, σ. 714-719.

ρήχθη στην πλουραλιστική γλωσσικά και πολιτισμικά Όθωμανική αυτοκρατορία. Και θέλω νά πιστεύω ότι η επιλογή έγινε ακριβώς για νά άρθει οποιαδήποτε σύγχυση πού μπορεί νά προκαλέσει ο έπιθετικός προσδιορισμός «όθωμανικός» ως προς τίς πηγές, τίς όποιες παρήγαν άλλες προεθνικές κοινότητες της αυτοκρατορίας, ή ελληνική, ή εβραϊκή, ή άραβική κλπ.

Η θεματική πού επέλεξα επιβάλλει μιά τομή, πού συναρτάται άμεσα μέ τήν είσαγωγή τών όθωμανικών σπουδών στην Έλλάδα καί τήν καθιέρωσή τους στη δεκαετία του 1980 ως νέου κλάδου τών Ιστορικών σπουδών, μέ ό,τι αυτό συνεπάγεται στο πεδίο της μεθόδου, της τεχνικής καί γενικότερα στον τρόπο προσέγγισης του όθωμανικού παρελθόντος. Η πραγμάτευση του θέματος είναι λοιπόν φυσικό ότι θά κινηθεί σε δυό άξονες: πρώτον, θά παρουσιαστεί ή θέση τών τουρκικών πηγών στη νεοελληνική ιστοριογραφία πού ασχολήθηκε μέ τήν όθωμανική περίοδο, ή όποία, στο σχήμα της εθνικής ιστορίας, ονομάζεται *Τουρκοκρατία*³. Δεύτερον, θά σχολιασθεί ή αντιμετώπιση καί ο χειρισμός τους από τούς εκπροσώπους της διεθνούς πλέον Ιστορικής έπιστήμης τών όθωμανικών σπουδών -θεσμικά ύφίσταται στην Έλλάδα από τίς άρχές της δεκαετίας του 1980⁴-, οί όποιοι, χρησιμοποιώντας σχεδόν αποκλειστικά τουρκικό άρχαιακό ύλικό, τό καθιστούν είδοποιό στοιχείο της ταυτότητας τών όθωμανικών σπουδών καί δημιουργούν όρισμένες φορές όλόκληρη μυθολογία γύρω από τήν άξία του ως πηγής. Οί «έλληνικές» όθωμανικές σπουδές συμπορεύονται μέ τήν ιστοριογραφική παραγωγή πού διαμορφώθηκε μετά τή μεταπολίτευση, καί μελετά τήν όθωμανική περίοδο υπό τό φώς τών νέων αντιλήψεων περί Ιστορίας, τών νέων μεθόδων καί θεματολογιών πού ένσωμάτωσε από τή μεταφορά ή τήν άξιοποίηση διεθνών προτύπων.

Γιά τήν καλύτερη κατανόηση της άνέλιξης της Ιστοριογραφικών αύτών παραγωγών καί της σχέσης πού καθεμιά άνέπτυξε μέ τό τουρκικό άρχαιακό ύλικό,

3. Ο όρος έμφανίζεται τό 1834. Βλ. Στέφανος Κουμανούδης, *Συναγωγή νέων λέξεων υπό τών λογίων πλασθεισών από της Άλώσεως μέχρι τών καθ' ήμās χρόνων*, τ. Α'-Β', Άθήνα 1900 (άνάτύπωση μέ προλεγόμενα Κ. Θ. Δημαρά, Άθήνα 1980).

4. Οί όθωμανικές σπουδές ως γνωστικό αντικείμενο εισάγονται στην Άνώτατη Έκπαίδευση τό 1985. Ο Ν. Σβορώνος όργάνωσε τό θεσμικό πλαίσιο τών τουρκικών σπουδών στο Πανεπιστήμιο της Κρήτης, όπου προσελήφθησαν ή Έλισάβετ Ζαχαριάδου καί ο Βασίλης Δημητριάδης, οί όποιοι δίδαξαν στο Τμήμα Ιστορίας καί Άρχαιολογίας επί μιά εικοσαετία περίπου, όργανώνοντας παράλληλα, στο Ίνστιτούτο Μεσογειακών Έρευνών, τήν παραγωγή έρευνητικού έργου μέσω της άξιοποίησης τών όθωμανικών άρχείων καί διοργανώνοντας τουρκολογικά συμπόσια. Τό 1985 προσλαμβάνονται επίσης όθωμανολόγοι για νά διδάξουν τήν Ιστορία της περιόδου στα όκεία Τμήματα τών διαφόρων έλληνικών πανεπιστημίων: ο Ι. Θεοχαρίδης στο Πανεπιστήμιο Ίωαννίνων, ο John Alexander στο Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο της Θεσσαλονίκης καί στο μόλις νεοίδρυθέν Ίόνιο Πανεπιστήμιο ή Εύαγγελία Μπαλτά καί τό 1986 ο Π. Κονόρτας.

χρειάζεται να ανατρέξουμε στην παλαιότερη νεοελληνική ιστοριογραφική παραγωγή για να φανεϊ ή διαδικασία των μεταλλαγών της δομής της στο πεδίο της μεθόδου, της τεχνικής και κυρίως στο πεδίο της θεωρίας περί ιστορίας. Έννοείται ότι ή κριτική της μέσα από τό πρίσμα των σημερινών αντιλήψεων θά φαινόταν έκτός ιστορικής λογικής, αφού, ως γνωστόν, ό ιστορικός και τό έργο του είναι συνάρτηση της δυναμικής πού αναπτύσσεται στίς εκάστοτε συγκυρίες.

1. Νεοελληνική ιστοριογραφία και τουρκοκρατία

Η νεοελληνική ιστοριογραφία, πού άρχισε να συγκροτείται στό δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, ως, σχεδόν αποκλειστικά, έλληνοκεντρική, εξετάζει τή μακρά περίοδο της όθωμανικής κυριαρχίας κατά κύριο λόγο στίς έλλαδικές περιοχές και λιγότερο στη Μικρά Άσία και τίς άλλες, πού ένίοτε τίς περιλαμβάνει στό ιστόρημά της, όταν αυτές άνασηματοδοτούν τό έννοιολογικό περιεχόμενο του έθνους και προσφέρουν έπιχειρήματα στην έπιστημονική του τεκμηρίωση. Έναρκτηρία χρονολογία της μακράς αυτής περιόδου είναι ή κατάλυση της Βυζαντινής αυτοκρατορίας μέ τήν Άλωση της Πόλης, και καταληκτήρια ή Έπανάσταση του 1821, τά χρόνια των Βαλκανικών Πολέμων μέ τήν πρόσκτηση των Νέων Χωρών ή, τέλος, τό 1922, έφόσον θεωρήθηκε ότι τότε έπήλθε και ή έθνική ολοκλήρωση, μέ τόν έλληνισμό συγκεντρωμένο στην έλλαδική χερσόνησο. Η όριοθέτηση της όθωμανικής κυριαρχίας συναρτήθηκε, λοιπόν, από μιά συγκεκριμένη ιδεολογικο-πολιτική αντίληψη για τή συγγραφή της ιστορίας, πού θέλει να άναδείξει τό νόημα των έθνικών άγώνων ως προς μιά συνολική ιστορική διαδρομή του έθνους.

Η νεοελληνική ιστοριογραφία παρακολούθησε τίς διαδρομές της έθνικής ιδεολογίας, πού άρθρώνονται γύρω από τήν ιδέα της τρισχλιετούς συνέχειας του έλληνισμού μέσα στο άρχαιοελληνικό παρελθόν, τό βυζαντινό και τό παρελθόν των ξένων κυριαρχιών (φραγκοκρατία, βενετοκρατία, τουρκοκρατία). Οι ιστοριογραφικές άναζητήσεις και οι πολιτικοί και πολιτισμικοί προβληματισμοί του Διαφωτισμού είσήγαγαν από πολύ νωρίς στόν έλληνικό στοχασμό τήν ιδέα της σχέσης μέ τήν έλληνική αρχαιότητα ως προσδιοριστικού στοιχείου της συλλογικής ταυτότητας. Η ιδεολογική αυτή παράμετρος πρέπει έπομένως να λαμβάνεται υπόψη όταν γίνονται προσπάθειες να έρμηνευθεί ό τρόπος πραγμάτευσης του όθωμανικού παρελθόντος. Για τό όθωμανικό, τό ζωντανό δηλαδή παρελθόν, άκολουθήθηκε πολιτική λήθης⁵. Δέν είναι τυχαίο πού ως τή δεκαετία του 1940 ή

5. Βλ. τήν έξαιρετικά ένδιαφέρουσα μελέτη του John Petropoulos, «The Modern Greek State and the Greek Past», στο: Speros Vryonis (έκδ.), *The «Past» in Medieval and Modern Greek Culture*, Μαλιμπού, [Byzantina kai Metabyzantina, τ. 1], 1978, σ. 163-176.

μελέτη της ὀθωμανικῆς περιόδου δὲν εἶχε ἀποκτήσει αὐτοτέλεια παρὰ μόνο ὡς εἰσαγωγή στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Προνομιούχο πεδίο ἱστοριογραφικῆς παρατήρησης ἀποτελοῦσαν οἱ ἐξεγέρσεις κατὰ τῶν κατακτητῶν. Καί οὔτε εἶναι τυχαῖο πού τὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο πού ἀσχολεῖται μὲ τὴν περίοδο χαρακτηρίζεται καὶ συνεχίζει νὰ χαρακτηρίζεται ἀπὸ ὀρισμένους «μεταβυζαντινὲς σπουδές»⁶. Ὁ Β' Παγκόσμιος Πόλεμος εἶναι τὸ ὀριακὸ σημεῖο ὕστερα ἀπὸ τὸ ὁποῖο παρατηρεῖται σέ παγκόσμιο ἐπίπεδο διαφοροποίηση στὸ ἐθνικὸ ἀφήγημα τῶν διαφόρων κρατῶν-ἔθνων. Ὡς γνωστόν, οἱ εὐρύτερες ἀλλαγές στὸ γεωπολιτικόν, οἰκονομικόν καὶ κοινωνικόν status συναρτῶνται ἅμεσα μὲ τίς ἐξελίξεις στίς κοινωνικὲς ἐπιστῆμες καὶ ἐπομένως καὶ μὲ τίς μεταβολές στὴν ἀντίληψη περὶ ἱστορίας⁷.

11. Ὁ πρῶτος αἰώνας: 1833-1939

Ἡ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, πού συμβατικά ὀρίζεται νὰ ἀρχίζει μὲ τὴν ἱδρυση τοῦ νεοελληνικοῦ κράτους, κινεῖται ὡς τὴ δεκαετία τοῦ 1940 ἀνάμεσα στὸν ρητορισμὸ πού ἐπιστρατεύεται γιὰ τὴν ἐξυπηρέτηση τῆς ἐθνικῆς ἰδεολογίας καὶ στὴν τεκμηρίωση τῶν ἐθνικῶν συμφερόντων πού ἀνάγονται σέ «ἱστορικὰ δίκαια». Μόλις στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, μὲ τὴν ἐπέμβαση φιλολόγων καὶ βυζαντινολόγων (Σ. Κουγέας, Κ. Ἄμαντος), ἀπαγκιστρῶνεται ἀπὸ τὸν ἄκρατο ρητορισμό, ὁ ὁποῖος ἀσφαλῶς δὲν ἔχει ἀνάγκη πηγές γιὰ νὰ ἀναπτύξει τὸ *discours* πού ἐπέλεξε, καὶ πολὺ περισσότερο τίς τουρκικὲς πηγές. Ἡ ἱστοριογραφία αὐτὴ, πού τὴν καθοδηγοῦσαν ὁ Σπ. Ζαμπέλιος καὶ κυρίως ὁ Κ. Παπαρρηγόπουλος μὲ τὴν *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους* (1860-1874), ἀντιμετωπίζει τὴν περίοδο τῶν ὀθωμανικῶν χρόνων σάν μεταβυζαντινὸ ἐπίλογο ἢ πρόλογο τοῦ ἐθνικοῦ ξεσηκωμοῦ. Ἀπὸ τὴ νόρμα τῆς ἐθνικῆς ἱστορικῆς σχολῆς δὲν ἐξέφυγε οὔτε ὁ Καππαδόκης Π. Καρολίδης, πού ἐπέλεξε νὰ διδάξει στὸ Πανεπιστήμιο Ἀθηνῶν. Στὴν *Ἱστορία* τοῦ τουρκόφωνου Καρολίδη, γνώστη καὶ ἄλλων ἀνατολικῶν γλωσσῶν, ὑπάρχει παντελής ἀποσιώπηση τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος καὶ στίς μακροσκελεῖς ὑποση-

6. Βλ. τὰ σχόλια γιὰ τὸ ἐννοιολογικὸ περιεχόμενον τῆς ἔννοιας «Μετα-βυζαντινόν», Σπ. Ἀσδραχάς, «Ζητήματα οἰκονομικῆς ἱστορίας τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ: τοῦ ἰδίου, *Ζητήματα Ἱστορίας*, Ἀθήνα 1983-1999, σ. 27 κ.ἐξ.

7. I. Wallerstein, «Some Reflections on the Future of Ottoman Studies», στὸ: B. Lewis, O. Pritsak, Gönül Tekin, Ş. Tekin, G. Veinstein (ἐκδ.), *Raiyyet Rûsûmu. Essays presented to Halil İnalcık on his Seventieth Birthday by his Colleagues and Students*, Harvard University, σ. 236 (πρόκειται γιὰ τὸν 11ο τόμο τοῦ π. *Journal of Turkish Studies*, 1987). Οἱ περισσότερες μελέτες ἐξετάζουν τὴν ἱστοριογραφικὴ παραγωγή τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν μετὰ τὸν Β' Παγκόσμιον Πόλεμο. Βλ. τὴν πιὸ πρόσφατη: F. Adanır, «Balkan Historiography Related to the Ottoman Empire since 1945», στὸ: K. H. Karpat (ἐκδ.), *Ottoman Past and Today's Turkey*, Λέιντεν 2000, σ. 236-252.

μειώσεις του δεν γίνεται αναφορά σέ όθωμανική πηγή⁸. Ουσιαστικά, τόν πρώτο αιώνα του έλληνικού κράτους παράγεται μιά ιστορία συμβάντων, όπου όλα συναρτώνται μέ τελεολογικό τρόπο καί τεκμηριώνουν τήν ανάγκη νά δημιουργηθεῖ ἕνα κρατικό μόνρφωμα πού θά ἀναιρεί τούς όρους τῆς κατάκτησης⁹. Σ' αὐτή τήν όπτική ἐγγράφεται καί ἡ *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς* τοῦ Κ. Σάθα, ὁ όποῖος πρόβαλε πρῶτος πρωτότυπο τεκμηριωτικό ὕλικό, προκειμένου νά ἀναδείξει τίς ἐπαναστάσεις τοῦ έλληνικού ἔθνους «πρός ἀποτίναξιν τοῦ όθωμανικοῦ ζυγοῦ», ὑπότιτλο πού ἀποτελεῖ καί τήν ταυτότητα τοῦ ἔργου¹⁰. Εἶναι προφανές ὅμως ὅτι οἱ ἰδεολογικοί προσανατολισμοί τῆς ιστοριογραφικῆς παραγωγῆς τῆς περιόδου αὐτῆς εἶναι πολύ μακριά ἀπό τή χρήση τουρκικῶν πηγῶν. Ὡς ἐξαίρεση στό γενικό κλίμα μπορεῖ νά ὑποδειχθεῖ ἡ περίπτωση τοῦ Σπ. Λάμπρου, ὁ όποῖος ἐνδιαφέρθηκε, ἀπό τήν ἀρχή τῆς ἐπιστημονικῆς σταδιοδρομίας του, γιά τήν περισυλλογή, διάσωση καί ἀνάδειξη ἀρχαιακοῦ ὕλικου κάθε εἴδους. Τυπικός ἐκπρόσωπος τοῦ ιστορικισμοῦ μέ τήν ἐπιμονή στήν ἀνάδειξη πηγῶν, δημοσίευσε ἀπό τά ἀρχεῖα τῆς Βενετίας, στίς ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, όθωμανικά ἐγγραφα γραμμένα στήν έλληνική, ἀκολουθώντας τό παράδειγμα τῶν F. Miklosich - J. Müller¹¹. Ὁ

8. Π. Καρολίδης, *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος μετ' εἰκόνων, ἀπό τῆς ὑπό τῶν Ὁθωμανῶν ἀλώσεως τῆς Κωνσταντινουπόλεως (1453) μέχρι τῆς βασιλείας τοῦ Γεωργίου τοῦ Α', Ἀθήνα 1925*. Γιά τήν τουρκοκρατία περιορίστηκε νά χρησιμοποιήσῃ τίς πύο κοινές ἀφηγηματικές πηγές (*Turcograecia*, Κομνηνό Ὑψηλάντη καί τίς ἱστορίες τῶν Gerlach, Hertzberg, J. W. Zinkeisen). Ὑποστηρίζει ὅτι ὁ Καρολίδης, γιά τήν ἀναίρεση τῆς όθωμανικῆς ἱστορικῆς πραγματικότητας, ἐπιστρατεύει καί συνωστίζει πλῆθος ὑποσέλιδων ἀναγραφῶν, όπου ἡ παραληρηματική λατρεία τῆς λεπτομέρειας καί ὁ ἀγχώδης παραθεματισμός συμβαδίζουν μέ τήν ἀρχαιοπληξία καί λειτουργοῦν πρὸς τήν κατεύθυνση τῆς συσκοτίσεως. βλ. Ἰωάννα Πετροπούλου, «Ὁ ἐκδημοκρατισμός τῆς γραφῆς», στό: *Δ' Διεθνές Συνέδριο Ἱστορίας. Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδος, 1833-2002*, Ἐπιμέλεια: Π. Μ. Κιτρομηλίδης - Τ. Ε. Σκλαβενίτης, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2004, τ. Β', σ. 641.

9. βλ. τήν ἀποψη τοῦ Φ. Ἡλιοῦ στή συνέντευξη πού ἔδωσε, μαζί μέ τόν Σπ. Ἀσδραχά, στόν Ἀγγελό Ἐλεφάντη (ἐφ. *Ἡ Αὐγή*, 27 Ὀκτωβρίου 2002). Ἡ συνέντευξη ἀναδημοσιεύτηκε στό π. *Τά Ἱστορικά*, τχ. 37, Δεκ. 2002, σ. 421-430 μέ τόν τίτλο: «Συνέχειες καί τομές: Συνέντευξη τῶν Σπ. Ἀσδραχά - Φ. Ἡλιοῦ στόν Ἀγγελο Ἐλεφάντη».

10. Κ. Σάθας, *Τουρκοκρατουμένη Ἑλλάς. Ἱστορικόν Δοκίμιον περί τῶν πρὸς ἀποτίναξιν τοῦ όθωμανικοῦ ζυγοῦ ἐπαναστάσεων τοῦ έλληνικοῦ ἔθνους (1453-1821)*, Ἀθήνα 1869.

11. F. Miklosich-J. Müller, *Acta et diplomata Graeca*, τ. III, Βιέννη 1865, σ. 309-359. Σπ. Λάμπρος, «Ἑλληνικά ἐγγραφα ἐν τῷ ἀρχεῖῳ τῆς Βενετίας ἐν οἷς καί ἐγγραφα Τούρκων ἀρχόντων έλληνιστί μετὰ καί παρεκδρομῆς περί τοῦ ὀνόματος τοῦ Μωρέως», *Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἑθνολογικῆς Ἑταιρείας*, τ. 4, 1892, σ. 634-652 τοῦ ἰδίου, «Ἑλληνικά δημόσια γράμματα τοῦ σουλτάνου Βαγιαζήτ Β', π. *Νέος Ἑλληνομνήμων*, τ. 5, 1908, σ. 155-189. Τήν παράδοση τοῦ Σπ. Λάμπρου θά συνεχίσουν ὁ Α. Bombaci, «Nuovi firmani greci di Mahometto II», *Byzantinische Zeitschrift*, τ. 47, 1954, σ. 298-319. Ἐπίσης ἡ Héliène Ahrweiler, «Une lettre en grec du sultan Bayezid II (1481-1512)», π. *Turcica*, τ. 1, 1969, σ. 150-160, κ.ά.

ἴδιος δέν προχώρησε τήν *Ἱστορία τῆς Ἑλλάδος* (Ἀθήνα 1886-1908) πέρα ἀπό τό 1453. Θιασώτης τοῦ ἱστορικοῦ θετικισμοῦ καθώς ἦταν, εἶχε συνείδηση ὅτι γιά νά προχωρήσει σέ μιά σύνθεση ἦταν ἐπιβεβλημένη ἡ συλλογή ὑλικοῦ¹².

Ἀξίζει ἐπίσης νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι «ἐλληνικές» *Ὁθωμανικές Ἱστορίες* πού κυκλοφόρησαν τό 1874, ἐλληνικά ἢ μιά, καραμανλίδικα ἢ ἄλλη, ἐκδόθηκαν ἔξω ἀπό τά σύνορα τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους ἀπό Ρωμιούς ὀθωμανούς ὑπηκόους, ὅπως ἐξάλλου καί μιά τρίτη, πού τήν δημοσίευσε ὁ ἐκ Τριγλίας Τρύφων Εὐαγγελίδης¹³.

Τήν ἴδια περίοδο, στήν περιφέρεια τῆς ἐθνικῆς ἱστοριογραφίας, ἐκδίδονται τουρκικά ἔγγραφα, ἐντασσόμενα σέ μελέτες πού ἀφοροῦν τήν ἱστορία μονῶν, πόλεων, νησιῶν κλπ., συμβάλλουν δηλαδή ὡς τεκμηριωτικό ὑλικό στό πλαίσιο τῆς συγγραφῆς τοπικῶν ἱστοριῶν¹⁴. Πρόκειται γιά ἀρχαιακό ὑλικό πού βρέθηκε στήν κατοχή μονῶν, μητροπόλεων, κοινοτήτων, ἔγγραφα μέ τά ὁποῖα ἐκχωροῦνταν προνόμια, ἄδειες γιά τήν ἐπισκευή ἐκκλησιῶν, ἀποδείξεις πληρωμῆς φόρων κλπ., ἢ ἀρχαιακό ὑλικό πού παρήγε ὁ μηχανισμός μιᾶς τοπικῆς ὀθωμα-

12. Ἀντώνης Λιάκος, «Πρός ἐπισκευήν ὁλομελείας καί ἐνότητος. Ἡ δόμηση τοῦ ἐθνικοῦ χρόνου», *Ἐπιστημονική συνάντηση στή μνήμη τοῦ Κ. Θ. Δημαρά*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεο-ελληνικῶν Ἑρευνῶν, 1994, σ. 191, σημ. 55.

13. Στό ἔργο τους ὁ Μηνᾶς καί ὁ Χρήστος Χαμουδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, Σμύρνη 1874, παραθέτουν τοὺς πολέμους πού διεξήγαγε ἡ Βυζαντινὴ αὐτοκρατορία μέ τά τουρκικά φύλα, μὴ παρεκκλίνοντας ἀπὸ τὴ γραμμὴ τῶν Παπαρηγόπουλου καί Ζαμπέλιου. Ὁ τουρκόφωνος Νικόλαος Σουλλίδης στό *Ταρίχι ὁσμανί, γιάνι Δεβλέτ ἀλιγιέτ Ὀσμανιενίν...* (Κωνσταντινούπολη 1874) ἀκολουθεῖ τά χνάρια τοῦ J. von Hammer. Καί οἱ δύο μελέτες φτάνουν ὡς τὰ γεγονότα τῆς Ἀλώσης τῆς Πόλης, ἀφοῦ ἡ ἔκδοσή τους δέν ὁλοκληρώθηκε. Γιά τήν παρουσίαση τῶν δύο ἔργων, βλ. Ἰωάννα Πετροπούλου, «Ἱστοριογραφικές προσεγγίσεις τοῦ ὀθωμανικοῦ παρελθόντος στήν χριστιανικὴ Ἀνατολή-19ος αἰώνας. Μία δειγματοληψία», π. *Μνήμων*, τ. 23, 2001, σ. 269-295. Βλ. ἐπίσης Τρ. Εὐαγγελίδης, *Ἱστορία τῆς Ὁθωμανικῆς αὐτοκρατορίας*, 2 τ., Ἀθήνα 1894.

14. Δέν εἶναι στίς προθέσεις μου οὔτε εἶναι δυνατὴ ἡ παράθεση ἐξαντλητικῆς βιβλιογραφίας στίς ὑποσημειώσεις. Ἐπιλέγω καί παραθέτω λοιπὸν ὀρισμένους τίτλους ἐν εἴδει παραδείγματος: βλ. Ε. Φαρμακίδης, *Ἡ Λάρισα. Ἀπὸ τῶν μυθολογικῶν χρόνων μέχρι τῆς προσαρτήσεως αὐτῆς εἰς τὴν Ἑλλάδα (1881)*, Βόλος 1926: σέ ἐλληνικὴ μετάφραση περιλαμβάνονται οἱ βακουφναμέδες τῶν Τουρχάν μπέη καί τῶν ἀπογόνων τοῦ Ὁμέρ καί Χασάν μπέη, μέ τοὺς ὁποίους ἀφιερώνουν τὸν 14ο καί 15ο αἰῶνα μέρος τῆς περιουσίας τους γιά τὴν ἴδρυση τζαμιῶν καί εὐαγῶν ἱδρυμάτων σέ πόλεις τῆς Θεσσαλίας: βλ. καί τὴν πρόσφατη ἔκδοση: Σταῦρος Γ. Γουλούλης (ἐκδ.), *Τὰ ἀφιερωτήρια τῶν Τουραχάνιδων (Ἡ ἐλληνικὴ μετάφραση)*, Λάρισα 2003. Παρόμοιο παράδειγμα ἀποτελεῖ καί ἡ μελέτη τοῦ Δ. Καμπούρη καὶ *Μνημεῖα τῆς ἱστορίας τῶν Ἀθηνῶν*, τ. Α'-Γ', Ἀθήνα 1889-1892. Σχετικὰ μέ τὴν ἱστορία τῶν μονῶν βλ. Γ. Κρέμος, *Φωκικά, Ἱστορία τῆς ἐν Φωκίδι μονῆς τοῦ ὁσίου Λουκά*, τ. Γ', Ἀθήνα 1880. Γιά νησιά, βλ. Δ. Χαβιαράς, «Σουλτανικά φερμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καί τῶν λοιπῶν Νοτίων Σποράδων», *Δελτίον Ἱστορικῆς καί Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας Ἑλλάδος*, τ. 6, 1902-1906, σ. 321-350.

νικής διοίκησης, γιά παράδειγμα, κώδικες ἱεροδικείων ἢ φορολογικά κατάστιχα. Τέτοιο ἀκριβῶς ὑλικό ἐντάχθηκε στά λεγόμενα «Μεταφραστικά Γραφεῖα» καί ἦταν ἕως τίς πρώτες δεκαετίες τοῦ 20οῦ αἰῶνα σέ χρήση ἀπό τίς κατά τόπους νομικές ὑπηρεσίες· ἐξυπηρετοῦσε ἀνάγκες τοῦ κράτους καί τῶν πολιτῶν γιά τή διαλεύκανση ζητημάτων σχετικῶν μέ διεκδίκηση γαιοκτησιῶν¹⁵. Ἀργότερα, τό ἴδιο αὐτό ὑλικό ἀποτέλεσε τούς πυρῆνες τῶν σημερινῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων τῆς Ἑλλάδος¹⁶.

Ἡ ἱστορική ἀξία τῶν ὀθωμανικῶν τεκμηρίων γιά τήν τοπική ἱστορία ἦταν προφανής γιά τούς ἐκδότες τους, ὅπως ἀποδεικνύει τό μικρό σημείωμα πού προτάσσει ὁ Ἐπαμεινώνδας Σταματιάδης, διευθυντής γραφείου τῆς Ἡγεμονίας τῆς Σάμου, στήν ἐκδοση τῶν μεταφρασμένων φερμανίων καί λοιπῶν ὀθωμανικῶν ἐγγράφων¹⁷. Εἶναι ἐνδεικτικό ὅτι τά ἐντάσσει στόν τελευταῖο τόμο τοῦ ἔργου τοῦ Σαμιακά, μαζί μέ λαογραφικό ὑλικό καί ἐνθυμήσεις, καί δέν τά ἐνσωματώνει στό ἱστόρημά του γιά τήν ἱστορία τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου τοῦ νησιοῦ ἢ καί τῶν χρόνων τῆς Ἐπανάστασης. Μόνον στόν τρίτο τόμο, τόν ἀφιερωμένο στήν ἱστορία τῆς Σαμιακῆς Ἡγεμονίας, παρεμβάλλει ὀρισμένες φορές στό σῶμα τοῦ ἀφηγήματός του ὀθωμανικά ἐγγραφα ἀπό τό Δημόσιο Ἀρχαιοφυλακεῖο τοῦ νησιοῦ, τεκμήρια τῆς ἐποχῆς του· ὁ ἴδιος διατηρεῖ τό ἀξίωμα τοῦ διευθυντῆ τοῦ γραφείου τῆς Ἡγεμονίας. Καταθέτει οὐσιαστικά τή μαρτυρία του, πολύτιμη ἱστορική πηγή σήμερα. Ἀντίστοιχη περίπτωση μπορεῖ νά θεωρηθεῖ τό ἔργο τοῦ Ν. Σταυράκη, πρῶην γενικοῦ γραμματέως τῆς γενικῆς διοικήσεως Κρήτης καί πρῶην ἐπόπτου τῶν Κρητικῶν τελωνείων, ὁ ὁποῖος χρησιμοποιεῖ γιά τή συγγραφή

15. Ἐλλείπει Ἐθνικοῦ Κτηματολογίου, οἱ ὀθωμανικοὶ φορολογικοὶ κατάλογοι πού φυλάσσονται στό Ἱστορικό Ἀρχεῖο Μακεδονίας, στή Θεσσαλονίκη, ἐξακολουθοῦν νά χρησιμεύουν καί σήμερα ὡς τεκμήρια γιά διεκδίκηση γαιοκτησιῶν καί ἐπίλυση κληρονομικῶν μεταβιβάσεων.

16. Γιά τό περιεχόμενο τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων στήν Ἑλλάδα, βλ. V. Dimitriadis, «Ottoman Archive Materials in Greece», στό: Hans Georg Majer (ἐκδ.), *Die Staaten Südosteuropas und die Osmanen*, Μόναχο 1989, σ. 179-185. Ἐπίσης Evangelia Balta, «Archives Ottomanes en Grèce. Perspectives de la recherche», στό: τῆς ἰδίας, *Problèmes et approches de l'histoire ottomane. Un itinéraire scientifique de Kayseri à Eğriboz*, Ἰσταμπούλ, [Analecta Isisiana XXVIII], Les éditions Isis, 1997, σ. 259-275, ὅπου καί ἡ σχετική βιβλιογραφία.

17. «Ἐν τῷ δημοσίῳ τῆς νήσου ἀρχαιοφυλακείῳ, ὡς καί ἐν ταῖς ἐν αὐτῇ Μοναῖς, διασώζονται παντοῖα φερμάνια ἢ διατάγματα σουλτάνων, μπουγιουρδιά ἢ διαταγαὶ ἀρχιναυάρχων καί ἄλλα παντοῖα τουρκιστὶ γεγραμμένα ἐγγραφα, οὐ σμικρόν διαχέοντα φῶς εἰς τήν κατάστασιν τῶν τότε πραγμάτων καί κατ' ἀκολουθίαν πολλήν πρὸς τήν ἱστορίαν τῆς Σάμου σχέσιν ἔχοντα· οὕτω δέ ταῦτα καί ἡμεῖς κρίνοντες, μεταπεφρασμένα ἐκ τοῦ τουρκικοῦ ἀναγράφομεν ἐν τῷ κεφαλαίῳ τούτῳ»: Ε. Ι. Σταματιάδης, *Σαμιακά*, ἥτοι *Ἱστορία τῆς νήσου Σάμου ἀπὸ τῶν παναρχαίων χρόνων μέχρι τῶν καθ' ἡμᾶς*, τ. 5, Σάμος, Ἡγεμονικό τυπογραφεῖο, 1887, σ. 657-703.

τῆς Στατιστικῆς του ὀθωμανικῆς ἀπογραφῆς¹⁸. Τὴν ὀθωμανικὴ ἀπογραφή (σαλναμέ) τοῦ 1845-46 χρησιμοποιεῖ καὶ ὁ Π. Ἀραβαντινός γιὰ νὰ καταγράψει τὰ τοπωνύμια τῆς Ἠπείρου¹⁹.

Στὰ ἴδια χρόνια, τέλη τοῦ 19ου καὶ ἀρχές τοῦ 20οῦ αἰῶνα, τουρκομαθεῖς ἱστοριοδίφες, κατανοώντας τὴ σημασία ποὺ ἔχουν τὰ ὀθωμανικά ἔγγραφα ὡς ἱστορικὴ πηγή, στρατεύτηκαν στὴν ὑπόθεση τῆς διάσωσής τους, ἀνέλαβαν νὰ τὰ μεταφράσουν καὶ νὰ τὰ ἐκδώσουν, προκειμένου νὰ τὰ προστατεύσουν ἀπὸ περαιτέρω καταστροφές. Αὐτὴ εἶναι ἡ περίπτωση τοῦ Χρίστου Μαυρόπουλου, διερμηνέα στὸ Πρωτοδικεῖο τῆς Χίου τὸ 1920, ὁ ὁποῖος γράφει τὰ ἐξῆς στὸν πρόλογο τῆς ἐκδόσης: «Κατὰ τὴν εὐτυχὴ ἀπελευθέρωσιν τῆς Χίου ὑπὸ τοῦ νικηφόρου Ἑλληνικοῦ στρατοῦ τὰ πλεῖστα τῶν χειρογράφων τῶν Τουρκικῶν Κωδίκων τοῦ ἐνταῦθα Ἱεροδικείου, ἀτυχῶς, διηρπάγησαν, ἐξαφανισθέντων οὕτω σπουδαίων ἱστορικῶν ἐγγράφων –ὧν ἡ δημοσίευσίς θά παρεῖχε τῷ μέλλοντι ἱστορικῷ τῆς Χίου ἀψευδῆ τεκμήρια τῆς ἐπὶ Τουρκοκρατίας πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἱστορίας τῆς Χίου–, ἐλάχιστον δὲ μέρος αὐτῶν κατωρθώθη νὰ διασωθῇ, τῇ ὑποδείξει ἡμῶν, ὑπὸ τῆς τότε στρατιωτικῆς ἀρχῆς, κατατεθέν εἰς τὸ Ἀρχεῖον τοῦ παρὰ τῷ ἐνταῦθα Πρωτοδικεῖῳ μεταφραστικοῦ Γραφείου. Ἐπὶ τῇ σκέψει ὅτι ἡ δημοσίευσίς ἔστω καὶ τῶν λειψάνων τῶν ὡς εἴρηται Κωδίκων λυσιτελεῖς ἔσται εἰς τοὺς περὶ τὴν ἐν γένει ἱστορίαν καὶ ἰδίᾳ τὴν τῆς Χίου ἀσχολουμένους προέβημεν» ... «εἰς τὴν μετάφρασιν αὐτῶν»...²⁰.

Ὁθωμανικά ἔγγραφα τὴν ἴδια περίοδο ἐξέδωσαν καὶ ἐρευνητές τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἱστορίας, σὲ μελέτες τους σχετικὰ μὲ τὰ pronόμια τῆς ἐκκλησίας ἢ διοικητικὰ θέματα. Ὁ Μανουὴλ Γεδεών²¹, μέγας χαρτοφύλαξ καὶ χρονογράφος τοῦ

18. Ν. Σταυράκης, *Στατιστικὴ τοῦ πληθυσμοῦ τῆς Κρήτης μετὰ διαφόρων γεωγραφικῶν, ἱστορικῶν, ἀρχαιολογικῶν, ἐκκλησιαστικῶν κ.τλ. εἰδήσεων περὶ τῆς νήσου*, Ἀθήνα, Τυπογραφεῖο «Παλιγγενεσία» Ἰ. Ἀγγελόπουλου, 1890 (ἀνατύπωση: Ἀθήνα 1978).

19. *Χρονογραφία τῆς Ἠπείρου*, συντεταγμένη ὑπὸ Π.Α.Π., 2 τ., Ἀθήνα, Τυπογραφεῖο Σ. Κ. Βλαστοῦ, 1856 (φωτοαναστατική ἀνατύπωση: Ἀθήνα 1969). Γιὰ τὸ ἔργο τοῦ Π. Ἀραβαντινοῦ βλ. Μ. Κοκολάκης, «Δημογραφικὲς ἐξελίξεις στὴν Ἠπειρο, 1830-1910», π. *Ἱστωρ*, τχ. 6, 1993, σ. 121-142 καὶ τοῦ ἰδίου, *Τὸ ὕστερο γιανιώτικο πασαλίκι. Χῶρος, διοίκηση καὶ πληθυσμός στὴν Τουρκοκρατούμενη Ἠπειρο (1820-1913)*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 2003.

20. Χρ. Β. Μαυρόπουλος, *Τουρκικὰ ἔγγραφα ἀφορῶντα τὴν ἱστορίαν τῆς Χίου, ἐξεδόθησαν δαπάνῃ τοῦ Δήμου Χίου*, Ἀθήνα 1920, σ. γ'. Δεινὸς γνώστης τῆς ὀθωμανικῆς γλώσσας, μετέφρασε 231 ὀθωμανικά ἔγγραφα γιὰ τὴν ἱστορία τοῦ νησιοῦ.

21. Μ. Ι. Γεδεών, *Ἐπίσημα γράμματα τουρκικὰ ἀναφερόμενα εἰς τὰ ἐκκλησιαστικὰ ἡμῶν δίκαια*, Κωνσταντινούπολη 1910. Τὸ ἀφήγημά του γιὰ τὴ διανοητικὴ ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας εἶναι ἱστορία τοῦ προ-εθνικοῦ μιλλέτ καὶ καταχωρίζεται ὡς πρὸς αὐτὸ στίς ἐξαιρέσεις τῆς νεοελληνικῆς παραγωγῆς· βλ. Α. Λιάκος, «Τὸ ζήτημα τῆς συνέχειας», *Δ' Συνέδριο Ἱστορίας, Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, ὁ.π., τ. Α', σ. 62. Τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὸ Ἅγιο Ὅρος περιλαμβάνονται καὶ στὸ ἔργο τοῦ Γ. Σμυρνάκη, *Τὸ Ἅγιον Ὅρος*, Ἀθήνα 1903 (ἀνατύπωση: Καρυές 1988).

Οίκουμενικού Πατριαρχείου, εξέδωσε μπεράτια πατριαρχών, μητροπολιτών, και σουλτανικά φερμάνια προς μονές, άχτιναμέδες περί προνομίων νήσων του Αιγαίου, κλπ., συνειδητοποιώντας, όπως ισχυρίζεται ο Ι. Θεοχαρίδης, ότι «ένας τρόπος αντίστασης στις προσπάθειες των Νεοτούρκων να καταργήσουν τά προνόμια του Πατριαρχείου ήταν ή επιστράτευση των όθωμανικών έγγραφων, μέσα από τά όποια καταδεικνυόταν ή ιδιάζουσα θέση που αυτό κατείχε στην Όθωμανική αύτοκρατορία»²², ή, συμπληρώνω εγώ, για να προβληθοϋν τά δίκαια της «οίκου-μενικής έκκλησίας» έναντι της βουλγαρικής έξαρχίας.

Μέ την προσάρτηση της Θεσσαλίας και της Άρτας, τό 1881, προέκυψαν ζητήματα επαναπροσδιορισμού των έθιμικών γαιοκτητικών σχέσεων στα πρώην όθωμανικά τσιφλίκια, ενώ παράλληλα έπρεπε να συμβιβαστοϋν νομοθετικά οι διαφορετικές αντίληψεις περί κατοχής γής. Η αντιμετώπιση των πρώτα άπ' όλα πρακτικών αύτων θεμάτων έγινε άφορμή να έρευνηθεί και να έκδοθει σε μετάφραση όθωμανικό άρχαιακό ύλικό, από τή μελέτη του όποίου προέκυψε, λίγα χρόνια άργότερα, ή λαμπρή ιστορική πραγματεία του Θεσσαλου Δ. Κ. Τσοποτού²³, όπου έξετάζονται οι άγροτικές σχέσεις πριν από την προσάρτηση των περιοχών στο έλληνικό κράτος. «Περί της γεωκτησίας και των διαφόρων κατηγοριών της γής, περί της προσωπικής καταστάσεως των γεωργών, των φορολογικών βαρών και του τιμαριωτικού συστήματος των άρχαιοτέρων χρόνων της τουρκοκρατίας, επεκράτησεν άσάφεια και διχογνωμία μεταξύ οϋχί μόνον εύρωπαίων, αλλά και μωαμεθανών λογίων. Διά τουτο έπροτίμησα να στηρίξω την περί τούτων εν τω παρόντι έκθεσιν επί έπισήμων έγγραφων (Σουλτανικών Φερμανίων και κανονιστικών διαταγμάτων), επί έκθέσεων άρχαίων, άνωτέρων οικονομικών ύπαλλήλων της Πύλης, και επί γνωμοδοτήσεων (φετβάδων) μουσουλμάνων νομοδιδασκάλων», εξηγεί στον πρόλογό του ο Τσοποτός. Παρενθετικά, αξίζει νομίζω να αναφερθεί ότι, αντίθετα μέ τούς ιστορικούς, νομικοί κυρίως αλλά και οικονομολόγοι

22. Ι. Θεοχαρίδης, «Η ανάπτυξη των τουρκολογικών σπουδών στην Ελλάδα», *Δωδώνη. Έπιστημονική Έπετηρίδα του Τμήματος Ιστορίας και Αρχαιολογίας της Φιλοσοφικής Σχολής του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων*, τ. 17/1, 1988, σ. 47-48.

23. Δ. Κ. Τσοποτός, «Τό σουλτανικόν φερμάνιον και ό περιθόητος τουρκικός κανονισμός των γεωργικών εν Θεσσαλία σχέσεων», *Έπετηρίς Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός*, τ. 10, 1914, σ. 64-93· του ίδιου, *Γή και γεωργοί της Θεσσαλίας κατά την τουρκοκρατίαν, Έπί τή θάσει ιστορικών πηγών*, Βόλος 1912 (Αθήνα 1974) [Δ. Κ. Τσοποτός], «Σουλτανικά διατάγματα (φερμάνια) και ίεροδικαστική άπόφασις (ιλάμιν) (άφορώντα κτηματικές σχέσεις των χωρίων του Πηλίου Ζαγοράς, Μακρυράχης και Άνηλίου», π. *Θεσσαλικά Χρονικά*, τ. 2, 1931, σ. 220-233. Μεταφρασμένα τουρκικά έγγραφα σχετικά μέ τή Θεσσαλία και τή Μαγνησία θά δημοσιεύσει άργότερα και ό Ν. Πανταζόπουλος, «Κοινοτικός βίος εις την Θεσσαλομαγνησίαν επί Τουρκοκρατίας», *Έπιστημονική Έπετηρίς Σχολής Νομικών - Οικονομικών Έπιστημών*, τ. ΙΔ/γ', 1967, σ. 351-445.

ἐνδιαφέρθηκαν γιά τήν ὀθωμανική περίοδο καί δημοσίευσαν μελέτες σχετικά μέ θέματα τῆς ειδικότητάς τους²⁴.

Οἱ ἐκδόσεις ὀθωμανικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ αὐτῶν τῶν χρόνων μπορεῖ νά μὴν πληροῦν τοὺς σημερινούς κανόνες τῆς ἐπιστήμης τῆς παλαιογραφίας καί τῆς διπλωματικῆς· χάρη σ' αὐτές, ἐντούτοις, ἔγινε προσιτό ἓνα πολύτιμο ὑλικό στοὺς ἱστοριοδίφες καί τοὺς τοπικούς λόγιους στοὺς ὁποίους κατὰ κύριο λόγο ἀπευθυνόταν, καί ἀποτέλεσε κατόπιν τεράστια δεξαμενὴ πληροφοριῶν γιά τοὺς ἱστορικούς. Σέ ὀρισμένες μάλιστα περιπτώσεις ἡ δημοσιευμένη ἑλληνική μετάφραση διέσωσε τήν πληροφορία, ἀφοῦ τὰ πρωτότυπα χάθηκαν σέ περιπέτειες πολέμων καί ἄλλων ἀτυχῶν συγκυριῶν. Γιά παράδειγμα, ἡ δημοσιευμένη μετάφραση τῶν παλαιότερων φερμανίων τῆς μονῆς Προδρόμου Σερρών (Mehmet I, Mehmet II) ἀπὸ τόν Μ. Γεδεών ἀποτελοῦσε ὡς πρὶν ἀπὸ 30 χρόνια πηγή, ἀφοῦ τὰ πρωτότυπα δὲν ὑπῆρχαν καί ὁ κώδικας τῆς μονῆς, ὅπου εἶχε καταχωρισθεῖ ἡ μετάφρασή τους, «εἶχε χαθεῖ», γιά νά ἀποκαλυφθεῖ ὕστερα ἀπὸ χρόνια ὅτι βρισκεται στό Ἰνστιτούτο Dujšen τῆς Βουλγαρίας, μαζί μέ ἄλλα χειρόγραφα καί ἐγγραφα πού ἀφαιρέθηκαν ἀπὸ μονές, βιβλιοθηκὲς κλπ. κατὰ τὴ βουλγαρική κατοχὴ τῆς Ἀνατολικῆς Μακεδονίας καί Θράκης στὴ διάρκεια τοῦ Α' Παγκοσμίου Πολέμου²⁵.

Ἡ ἐκδοσιὴ ὀθωμανικοῦ ἀρχεῖακοῦ ὑλικοῦ ὡς τόν Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, ὅποια κι ἂν ἦταν καί ὅπως κι ἂν ἔγινε, καθοδηγήθηκε, μέ πολύ λίγες ἐξαιρέσεις, ἀπὸ τοπικοῦ χαρακτήρα ἐνδιαφέρον· ἀξιοποιήθηκε καί συνεχίζει νά αξιοποιεῖται κυρίως σέ μονογραφίες τοπικῆς ἱστορίας. Ὡστόσο, πρέπει νά ὑπογραμμίσουμε ὅτι οἱ ἐκδεδομένες μεταφράσεις ὀθωμανικοῦ ὑλικοῦ σέ ὀρισμένες περιπτώσεις ἀποτέλεσαν ἐφαλτήριο καί ὁδηγὸ γιά τήν κατοπινὴ ἀναζήτησι τῆς πρωτότυπης μαρτυρίας καί πάντα, τουλάχιστον γιά τοὺς ἐθισμένους νά διαθάζουν πίσω ἀπὸ τίς γραμμές, τό πρόχειρο μεγάλο πεδίο, στό ὁποῖο προσφεύγουν γιά τόν πρῶτο, τόν ἀγχώδι ἐκεῖνο ἔλεγχο μιᾶς ὑπόθεσης ἔρευνας.

Οἱ πρωτοπόροι πού ἐργάστηκαν γι' αὐτὴν τὴ συναγωγὴ –μεταφραστές καί

24. Ἐνδεικτικὰ ἀναφέρω: Ν. Γ. Μοσχοβάκης, *Τὸ ἐν Ἑλλάδι δημόσιον δίκαιον ἐπὶ τουρκοκρατίας*, Ἀθήνα 1882 (φωτοαναστατική ἐκδόσι: Ἀθήνα 1973)· Α. Μ. Ἀνδρεάδης, «L'administration financière de la Grèce sous la domination turque», Παρίσι 1910, ἀνάτυπο τοῦ π. *Revue des études grecques*, τ. XXIII/102, 1910.

25. Βλ. Μ. Γεδεών, «Γράμματα περὶ μονῆς Προδρόμου ἑλληνικά (1499-1614) καί τουρκικά (φερμάνια τοῦ Μεχμέτ Πορθητοῦ)», π. *Ἀρχεῖον Ἑκκλησιαστικῆς Ἱστορίας*, τ. Α', τχ. 3, Κωνσταντινούπολη 1911, σ. 388-397. Στὴ μετάφραση τοῦ Γεδεών στηρίχθηκαν ἱστορικές μελέτες γιά τό καθεστῶς τῆς μονῆς Προδρόμου στὴν πρώιμη ὀθωμανικὴ ἐποχὴ· βλ. Elizabeth A. Zachariadou, «Early Ottoman Documents of the Prodromos Monastery (Serres)», *Südost-Forschungen*, τ. XXVIII, 1969, σ. 1-12 καί Evangelia Balta, *Les vakıfs de Serrès et de sa région (XVe et XVIe s.)*, Ἀθήνα, Κέντρο Νεοελληνικῶν Ἑρευνῶν, 1995, σ. 185 κ.ἐξ., ὅπου ἡ σχετικὴ μέ τὰ μεταφρασμένα ἐγγραφα συζήτηση καί ἡ συγκεντρωτικὴ βιβλιογραφία.

Οι όθωμανικές πηγές στη νεοελληνική ιστοριογραφία

έκδότες όθωμανικού άρχεϊακοϋ υλικοϋ οί περισσότεροι καί ελάχιστοι συγγραφείς ιστορικῶν μελετῶν- σχετίζονταν μέ τό οίκουμενικό Πατριαρχεῖο καί τόν φαναριώτικο κόσμο ἤ εργάζονταν στήν όθωμανική διοικητική μηχανή²⁶. Πρόκειται γιά βαθεῖς γνώστες τῆς όθωμανικῆς γλώσσας καί γραφειοκρατείας, μέ πρόπáτορα τόν Ἀθανάσιο Κομνηνό Ὑψηλάντη²⁷ -μέρος τοῦ ἔργου του δημοσιεύεται γιά πρώτη φορά τό 1870- καί ὕστατο εκπρόσωπο τόν Κωνσταντινουπολίτη Ἀβραάμ Παπάζογλου. Ὁ τελευταῖος, άγνοούμενος άπό τό 1941 μέσα στή δίνη τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, εἶναι ὁ πρῶτος Ρωμιός πού διερεϋνήσε τά άρχεῖα τῆς Ἰσταμποϋλ καί εξέδωσε μεταφρασμένα στά ἑλληνικά ἔγγραφα άπό τό *Torかる Sarayı Arşivi*²⁸.

1ii. Ἡ γόνιμη εἰκοσαετία: 1940-1960

Οί παραμονές τοῦ Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου πρέπει νά θεωρηθοῦν τομή στή νεοελληνική ιστοριογραφία τῆς όθωμανικῆς περιόδου, ἐπειδὴ τότε διατυπώνεται τό αἶτημα γιά τήν ἀναζήτηση μιᾶς εἰκόνας τοῦ όθωμανικοῦ παρελθόντος διαφορετικῆς άπό ἐκείνην πού σμίλεψε ὁ προηγούμενος αἰώνας. Ὁ Μιχαήλ Σακελλαρίου ὑποστηρίζει στή διατριβή του τήν ἀναγκαιότητα νά ὑπάρξουν «ειδικοί ἐπιστήμονες πού θά ἐξερευνήσουν τά άγνωστα ἐδάφη τοῦ ιστορικοῦ μας παρελθόντος κατά τήν τουρκοκρατία», θέτοντας οὐσιαστικά τό ζήτημα τῆς συγκρότησης ἑνός αὐτοτελοῦς ιστορικοῦ πεδίου²⁹. Ἡ διατριβή του, πού άφοροῦσε ζητήματα κοινωνικῆς καί οικονομικῆς ιστορίας τῆς όθωμανικῆς Πελοποννήσου τοῦ 18ου αἰῶνα, δέν ἔγινε άποδεκτή άπό τή Φιλοσοφική Σχολή τοῦ Πανεπιστημίου Ἀθηνῶν, ἡ ὁποία παρέμενε σταθερά προσηλωμένη στή μελέτη τῶν ἐπαναστατικῶν κινήματων τῶν Ἑλλήνων κατά τῶν Τούρκων.

Μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο, τά νέα ἔθνικά καί εὐρύτερα ιστοριογραφικά ζητούμενα άπαιτοῦσαν θετικότερες, ακριβέστερες καί πλουσιότερες γνώσεις

26. Ἡ θεματική τήν ὁποία πραγματεύομαι άποκλείει a priori μελέτες σάν τοῦ Γ. Πολυχρονιάδη, Β. Μιρμίρογλου, Ν. Μοσχόπουλου, κ.ά., ἐπειδὴ δέν βασίστηκαν σέ άρχεϊακό υλικό, ἀλλά άποτελοῦν συνθέσεις άπό άφηγηματικές ἢ δευτερογενεῖς πηγές.

27. Ἀθανάσιος Κομνηνός Ὑψηλάντης, *Τά μετά τήν Ἀλωσιν, [1453-1788], ἐκ χειρογράφου άνεκδότου τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Σινᾶ ἐκδίδοντος Ἀρχιμανδρίτου Γερμανοῦ Ἀφθονίδου, Σιναΐτου*, Κωνσταντινούπολη 1870.

28. Ἀβρ. Παπάζογλου, «Δέκα ἔγγραφα τοῦ Ὁθωμανικοῦ Ἀρχεῖου», π. *Ἑλληνικά*, τ. 11, 1939, σ. 135-150· τοῦ ἰδίου, «Ἡ Ἑπτανησιακή Πολιτεία στά Ἀρχεῖα τοῦ όθωμανικοῦ κράτους», π. *Νέα Ἑστία*, τ. 25, 1939, σ. 807-813. Τό Ἀρχεῖο του ἔχει κατατεθεῖ στό Ἑλληνικό Λογοτεχνικό Ἱστορικό Ἀρχεῖο (Ἀθήνα)· βλ. Ἰσμήνη Ἀντωνούλα, «Ἀρχεῖο Ἀβραάμ Παπάζογλου», *Τά νέα τοῦ Ε.Λ.Ι.Α.*, άρ. 50, Ἰανουάριος-Μάρτιος 1998, σ. 17-18.

29. Βλ. Μ. Β. Σακελλαρίου, *Ἡ Πελοπόννησος κατά τήν δευτέραν Τουρκοκρατίαν (1715-1821)*, Ἀθήνα 1939, σ. ε' (φωτοαναστατική ἀνάτύπωση: Ἀθήνα 1978).

καθώς και πιό σύνθετες έπεξεργασίες. Άναγκαστικά λοιπόν διαμορφώνονται οι προδιαγραφές ενός πιό αυστηρά μεθοδικού ιστορικού θετικισμού. Ο Άπόστολος Βακαλόπουλος, πού θά διδάξει ως τίς άρχές του 1970 στό Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τίς Θεσσαλονίκης, εισάγει τί χρήση όθωμανικών πηγών στή συγγραφή τίς Ιστορίας αύτής τίς περιόδου. Χρησιμοποιεί συστηματικά τό μεταφρασμένο στα έλληνικά όθωμανικό άρχειακό ύλικό στή συγγραφή τίς έργώδους *Ίστορίας του νέου έλληνισμού*, όπου ώστόσο ακολουθεί, μέ έλάχιστες παρεκκλίσεις, τούς βασικούς άξονες του Παπαρρηγοπούλειου σχήματος³⁰. Για τίς άνάγκες τίς έρευνας σέ έπιμέρους μελέτες του χρησιμοποιεί και άνέκδοτα έγγραφα, προσφεύγοντας για τίήν άνάγνωσή τους σέ γνώστες τίς όθωμανικής γλώσσας³¹. Συνδιαλεγόμενος μέ τί δυτική ιστοριογραφική παραγωγή, αλλά και μέ τίήν παραγωγή τών γειτόνων, Βαλκάνιων και Τούρκων, συσχετίζει τίήν Ιστορία τίς τουρκοκρατίας μέ τίήν Ιστορία τίς Όθωμανικής αύτοκρατορίας, ώστόσο δείχνει νά μήν κατανοεί δημιουργικά τί βαλκανική βιβλιογραφία πού χρησιμοποιεί. Ο Βακαλόπουλος ουσιαστικά βγάζει τί νεοελληνική ιστοριογραφία από τίήν έσωστρέφειά τίς, ή όποία σέ μεγάλο βαθμό συναρτιόταν και ένισχυόταν από τίήν άποκλειστική χρήση έλληνικών πηγών. Για τίήν άντίληψη τίς παραδοσιακής έθνικής σχολής πού ύπηρετούσε ό Άπ. Βακαλόπουλος, τό γεγονός αύτό συνιστά ύπέρβαση.

Συγχρόνως, μετά τό τέλος του Β΄ Παγκοσμίου και του Έμφυλίου Πολέμου, πολιτικές σκοπιμότητες, στον εύαίσθητο πολιτικά βορειοελλαδικό χώρο, μέ τό Μακεδονικό ζήτημα στήν έξαρσή του, γίνονται αίτια νά μεταφραστεί και νά δημοσιευθεί όθωμανικό άρχειακό ύλικό, πού βρίσκεται σέ άρχεία διαφόρων πόλεων τίς Μακεδονίας. Συντονιστής του έργου ό Ι. Βασδραβέλλης, και έκτελεστές οι τουρκομαθείς Γ. Κανάκης, Λ. Μαμζορίδης, Θ. Συμεωνίδης, Σ. Άναγνωστίδης και

30. Α. Βακαλόπουλος, «Άπόψεις για τίήν Ιστορία και τί μεθοδολογία τίς. Προσωπική μαρτυρία», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, Δεκ. 1988, σ. 72-79· βλ. επίσης, C. Hatzidimitriou, «From Paparrigopoulos to Vacalopoulos: Modern Greek Historiography on the Ottoman Period», στό: Α. Lily Macrakis - Ρ. Ν. Diamandouros (έκδ.), *New Trends in Modern Greek Historiography*, Είσαγωγή: W. McGrew, (Hanover, N.H.), The Modern Greek Studies Association [Occasional Papers 1], 1982, σ. 13-23 και επίσης Έλένη Μπελιά, «Μνήμη Άποστόλου Βακαλόπουλου. Προσωπική μαρτυρία», *Δελτίο Κέντρου Έρεΐνης τίς Ιστορίας του Νεωτέρου Έλληνισμού*, τ. Β΄, 2000, σ. 333-342.

31. Α. Βακαλόπουλος, *Ίστορία του Νέου Έλληνισμού*, Θεσσαλονίκη 1974-1988· βλ. επίσης για παράδειγμα, τί μελέτη Α. Ε. Bakalopoulos, *Thasos. Son histoire, son administration de 1453 à 1912*, Παρίσι 1953, όπου δημοσιεύονται 68 τουρκικά έγγραφα πού άνακάλυψε σέ κοινότητες του νησιού, σέ μετάφραση του Λ. Μαμζορίδη, διευθυντή του Μεταφραστικού Γραφείου τίς Θεσσαλονίκης. Επίσης τό έργο του *Ίστορία τίς Μακεδονίας, 1354-1833*, 5 τ., Θεσσαλονίκη 1969, βασίζεται σέ πλήθος έκδεδομένων πηγών, μεταξύ τών όποιών τουρκικές, βουλγαρικές και σερβικές.

Χαρ. Έμμανουηλίδης, υπάλληλοι Μεταφραστικῶν Γραφείων στὴ Μακεδονία³². Στόχος τῆς προσπάθειας εἶναι νά βρεθοῦν ἀποδείξεις τῆς ἑλληνικότητος τοῦ βορείου χώρου, ὅπως δηλώνεται στοὺς προλόγους τοῦ ἐπιμελητῆ τῶν ἐκδόσεων Ι. Βασδραβέλλης: «Ἐξ ὧν τῶν ἐγγράφων τούτων προκύπτουν γενικώτερα τὰ ἀκόλουθα: α) ἡ ἀκαταμάχητος δύναμις καὶ ζωτικότης τοῦ μακεδονικοῦ Ἑλληνισμοῦ καὶ ὁ διαρκὴς παλμός πρὸς ἐθνικὴν χειραφέτησιν καὶ β) ὅτι οὐδαμοῦ ἐμφανίζονται Σλάβοι εἰς τὰ ἔγγραφα αὐτά»³³. Μπορεῖ οἱ συγκεκριμένους πολιτικές σκοπιμότητες καὶ οἱ ἰδεολογικοὶ προσανατολισμοὶ τῆς ἐποχῆς νά ἐπέβαλαν τὴ μετάφραση καὶ ἔκδοση ἐνός συγκεκριμένου ἀρχαικοῦ ὑλικοῦ γιὰ τὴν ὀθωμανικὴ Μακεδονία, ὥστόσο τὸ corpus πηγῶν ποὺ προέκυψε δὲν τεκμηριώνει μόνον τὴν ἑλληνικότητα τῆς Μακεδονίας. Ὁ τεράστιος πλοῦτος τοῦ ἐφοδίασε ἀναμφίβολα μὲ πακτωλὸ πληροφοριῶν τοὺς σύγχρονους ἱστορικοὺς, ὅπως τὸν Ἀπ. Βακαλόπουλο καὶ τὸν Ν. Σβορώνο³⁴, ἀλλὰ καὶ τίς μεταγενέστερες γενιές ποὺ συ-

32. Ι. Κ. Βασδραβέλλης, *Οἱ Μακεδόνες εἰς τοὺς ὑπὲρ τῆς ἀνεξαρτησίας ἀγῶνας, 1796-1832*, Θεσσαλονίκη 1940, ²1950 (σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση τῆς Φ. Μπουρμπούλη: *The Greek Struggle for Independence: The Macedonians in the revolution of 1821*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1968)· τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βεροίας. Ἐκλογαί*, Θεσσαλονίκη 1942· τοῦ ἰδίου, *Ἀρματολοί καὶ κλέφτες εἰς τὴν Μακεδονίαν*, Θεσσαλονίκη 1948 (σὲ ἀγγλικὴ μετάφραση: *Klephits, Armatoles and pirates in Macedonia during the rule of the Turks, 1627-1821*, Θεσσαλονίκη 1975)· τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Α'*, *Ἀρχεῖον Μακεδονίας, 1695-1912*, Θεσσαλονίκη 1952· τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Β'*, *Ἀρχεῖον Βεροίας - Ναούσης, 1598-1886*, Θεσσαλονίκη 1954 (περιλαμβάνει 414 ἔγγραφα)· τοῦ ἰδίου, *Ἱστορικά Ἀρχεῖα Μακεδονίας, Γ'*, *Ἀρχεῖον Μονῆς Βλατάδων, 1466-1839*, Θεσσαλονίκη 1955 (περιλαμβάνει 52 φιλμάνια)· τοῦ ἰδίου, *Τουρκικὰ ἔγγραφα περὶ τοῦ Μακεδονικοῦ Ἀγῶνος*, Θεσσαλονίκη 1958, κ.ά. Ὁ Ι. Κ. Βασδραβέλλης δημοσίευσε ἐπίσης καὶ πλῆθος ἀρθρα σὲ περιοδικὰ, κυρίως τῆς Θεσσαλονίκης, στὰ ὁποῖα παρουσιάζεται ὀθωμανικὸ ἀρχαικὸ ὑλικό. Βλ. ἐπίσης Παν. Ι. Ζέπος, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς Τουρκοκρατίας», π. *Ἀρχεῖον Ἰδωτικοῦ Δικαίου*, τ. ΙΑ', 1944, σ. 49-91.

33. Ι. Κ. Βασδραβέλλης (ἐπιμ.), *Ἱστορικὸν Ἀρχεῖον Βεροίας. Ἐκλογαί*, ὅ.π., σ. Υ'.

34. Ὁ Ν. Σβορώνος στὸ βιβλίο του *Τὸ ἐμπόριο τῆς Θεσσαλονίκης*, ποὺ ἐκδίδεται τὸ 1956, ἐνσωματώνει σὲ Παράρτημα μεταφράσεις τουρκικῶν ἐγγράφων ποὺ δημοσίευσε ὁ Ι. Βασδραβέλλης τὸ 1952 καὶ 1954. Σὲ σημεῖωμα ποὺ συνοδεύει τὸ Παράρτημα θά γράψει: «Plusieurs publications parues entre temps ont apporté un riche matériel provenant des archives turques de la Macédoine et de la Turquie, qui complète les données des consuls (français et vénitiens) sur lesquelles ce livre était basé à l'origine. Je n'ai pu utiliser ce matériel que dans les parties non encore imprimées au moment de la parution des publications mentionnées»...: Ν. Svoronos, *Le commerce de Salonique au XVIIIe siècle*, Παρίσι 1956, 369· βλ. Σπ. Ι. Ἀσδραχάς, «Τί εἶναι ἡ Θεσσαλονίκη τοῦ Νίκου Σβορώνου», στὸ: τοῦ ἰδίου, *Πατριδογραφήματα*, Προλεγόμενα: Δ. Χ. Σκλαβενίτης, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Λευκαδικῶν Μελετῶν, 2003, σ. 277-297· καὶ ἐπίσης Χ. Χατζηιωσήφ, «Τὸ ἔργο τοῦ Νίκου Σβορώνου καὶ ἡ ἑλληνικὴ ἱστοριογραφία. Πενήντα χρόνια ἀποκλίσεων καὶ συγκλίσεων», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 38, Μάιος 1989, σ. 24-33. Ἡ Αἰμιλία Θεμπούλου, ἡ ὁποία βασίστηκε κυ-

νεχίζουν νά βρίσκουν ἀπό αὐτό, ἢ χάρη σ' αὐτό, ποικίλο τεκμηριωτικό ὕλικό στis ζητήσεις τους, μολονότι ἡ δημοσίευση τῶν πηγῶν δέν ἀνταποκρίνεται, στis «ὑψηλότερες δυνατές ἀπαιτήσεις πού θά περίμενε κανεῖς», ὅπως σημειώνει ὁ Α. Tietze³⁵.

Στήν Κρήτη, ἤδη ἀπό τά χρόνια τοῦ Μεσοπολέμου, ὁ Νικόλαος Σταυρινίδης μελετᾶ καί μεταφράζει συστηματικά ἔγγραφα ἀπό τοὺς ἱεροδικαστικούς κώδικες τοῦ Χάνδακα. Ἡ δημοσίευση ὁμως τῶν μεταφράσεών του θά ἀργήσει. Μόλις τό 1975 θά πεισθοῦν γιά τή χρησιμότητά τους καί θά χρηματοδοτήσουν τήν ἐκδοσή τους οἱ ἀρμόδιοι φορεῖς. Ὁ ἴδιος ὁμως δημοσιεύει ἀπό τό 1947 μελέτες γιά τήν ὁθωμανική Κρήτη, ἀντλώντας ὕλικό ἀπό τό Τουρκικό Ἀρχεῖο Ἡρακλείου³⁶.

Συμπερασματικά, ἡ νεοελληνική ἱστοριογραφία κατά τήν περίοδο 1940-1960, ἀκολουθώντας πάντα τήν ἐδραιωμένη σύλληψη τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ἀρχίζει νά χρησιμοποιεῖ σταδιακά ὅλο καί περισσότερο, παράλληλα μέ ἄλλες πηγές, καί ὁθωμανικές πηγές, μέ τή διαμεσολάθηση τῆς τουρκικῆς, βαλκανικῆς καί δυτικῆς βιβλιογραφίας. Πρέπει ἐπίσης νά ἐπισημανθεῖ τό ἐνδιαφέρον πού παρατηρεῖται τά χρόνια αὐτά γιά ὀρισμένες τουρκικές ἀφηγηματικές πηγές, ὅπως γιά παράδειγμα γιά τό κείμενο τῆς περιήγησης τοῦ Ἑβλιγιά Τσελεμπή³⁷.

ρίως σέ γαλλικές καί ἀγγλικές ἀρχειακές πηγές γιά τή συγγραφή τῆς διατριβῆς της, χρησιμοποίησε καί ὁθωμανικό ἀρχειακό ὕλικό ἀπό τό Başbakanlık Osmanlı Arşin· θλ. Émilie Themopoulou, *Salonique, 1800-1875: conjoncture économique et mouvement commercial*, 3 τ., Université de Paris I, 1994 (δακτ. διδ. διατρ.)· τῆς ἰδίας, «L'approvisionnement d'Istanbul en céréales et l'évolution de la contribution de l'ichtira au XVIIIe et au XIXe siècle», π. *Ἡ καθ' ἡμᾶς Ἀνατολή*, τ. 3, 1996, σ. 117-138.

35. Α. Tietze, «The Balkans and Ottoman Sources - Ottoman sources and the Balkans», στό: Henrik Birnbaum - Speros Vryonis Jr (ἐκδ.), *Aspects of the Balkans. Continuity and Change*, Contributions to the International Balkan Conference held at UCLA, October 23-28, 1969, Χάγη-Παρίσι 1972, σ. 290. Τό σχόλιό του ἀφορᾶ ὅλες τίς σύγχρονες ἐκδόσεις ὁθωμανικοῦ ἀρχειακοῦ ὕλικου πού πραγματοποιιοῦνται στis διάφορες βαλκανικές χώρες. Γιά τήν ποιότητα τῶν ἐκδόσεων τῶν μεταφρασμένων τουρκικῶν ἐγγράφων στήν Ἑλλάδα, θλ. καί τά σχόλια τοῦ Ι. Θεοχαρίδη, *Ἡ ἀνάπτυξη τῶν τουρκολογικῶν σπουδῶν*, ὁ.π., σ. 52-54.

36. Ἀναφέρω ὀρισμένες μελέτες του πού ἐκδόθηκαν σ' αὐτήν τήν περίοδο: Ν. Σταυρινίδης, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Δύο ἔγγραφα ρυθμιστικά τοῦ μετὰ τήν ἄλωση τῆς Κρήτης φορολογικοῦ συστήματος», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 1, 1947, σ. 84-122· τοῦ ἰδίου, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ. Πέντε ἔγγραφα τῶν πρώτων μετὰ τήν ἄλωση χρόνων», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 2, 1948, σ. 153-166· τοῦ ἰδίου, «Ἀνέκδοτα ἔγγραφα τῆς τουρκοκρατίας ἐν Κρήτῃ τῶν ἐτῶν 1684-1686», ὁ.π., σ. 320-348· τοῦ ἰδίου, «Συμβολή εἰς τήν ἱστορίαν τῶν Σφακίων (1645-1770)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 9, 1956, σ. 213-333.

37. Τοῦτο μαρτυρεῖται ὄχι μόνο ἀπό τίς δημοσιεύσεις πού πυκνώνουν αὐτή τήν περίοδο, παρουσιάζοντας τμηματικά, ἀνά περιοχές, τό μεταφρασμένο ἢ παραφρασμένο κείμενο τῆς περιήγησης τοῦ Ἑβλιγιά Τσελεμπή (θλ. Δημήτρης Λούπης, «Τό ὁδοπορικό τοῦ Ἑβλιγιά

2. Όθωμανικές σπουδές

Η περίοδος της τουρκοκρατίας, εξεταζόμενη ως εισαγωγή στην Έλληνική Έπανάσταση, κάλυπτε τούς ιδεολογικούς προσανατολισμούς της νεοελληνικής ιστοριογραφίας, όσο δέν εμφανίζονταν κάποια άλλα desiderata ή πολιτικές σκοπιμότητες. Οί σκοπιμότητες αυτές προκύπτουν μετά τόν Β΄ Παγκόσμιο καί έντοπίζονται στη μελέτη τών σλαβικών λαών του βαλκανικού χώρου. Η άναγνώριση της ανάγκης νά δημιουργηθοῦν όθωμανικές σπουδές στην Ελλάδα, γύρω στά τέλη της δεκαετίας του 1950, συνδέεται μέ τήν ώρίμανση τών έπιστημονικών ζητήσεων, πού άπαιτοῦν εξειδικεύσεις σέ διάφορους τομείς της ιστορικής έπιστήμης. Ιστορικοί όπως ό Κ. Θ. Δημαρής καί ό Δ. Α. Ζακυθηνός, εργάστηκαν τότε, ό καθένας άπό τήν σκοπιά του, γιά τή δημιουργία τών προϋποθέσεων πού άπαιτούσε ή εξειδίκευση νέων έπιστημόνων. Ό Διονύσιος Ζακυθηνός, υπό τήν έπιρροή του Ν. Iorga³⁸, έχοντας έπικεντρώσει τήν έρευνά του στόν «άνευ πρωτογενούς έξουσίας» *Μεταβυζαντινό Έλληνισμό*, σχεδίασε επί χάρτου τίς ειδικότητες πού, κατά προτεραιότητα, είχαν ανάγκη οί ιστορικές έπιστήμες της Ελλάδας, μή μετακινούμενος ώστόσο άπό τό σχήμα της άρχικής σύλληψης της ελληνικής ιστορίας μέ τήν τρισχιλιετή συνέχεια. Δέν πρέπει νά ξεχνούμε ότι ή νεοελληνική ιστορία ως καί τήν Έλληνική Έπανάσταση εξακολουθεί καί μεταπολεμικά νά καλλιεργείται ως προέκταση τών ενδιαφερόντων τών έγχωρίων βυζαντινολόγων³⁹.

Γιά τόν Ζακυθηνό, κατά τήν τουρκοκρατία –ό όρος θεωρείται άδόκιμος άπό τόν ίδιο– «παρεσκευάσθησαν αί ούσιαστικά προϋποθέσεις διά τήν έθνικήν άναγέννησιν καί τήν συγκρότησιν του νεωτέρου κράτους». Είναι ένδεικτικός ό επί-

Τσελεμπή ή οί βιβλιογραφικές περιπέτειες μιās περήγησης», π. *Η Καθ' ήμās Άνατολή*, τ. 3, 1996, σ. 173-185), άλλά πιστοποιείται καί άπό τό γεγονός ότι δυό έκ τών ίδρυτών της όθωμανολογίας στην Ελλάδα θά έπιλέξουν αύτή τήν πηγή ως θέμα της διδακτορικής διατριβής τους: βλ. Ρ. Hıdıroğlu, *Das religiöse Leben auf Kreta nach Ewlija Celebi*, Λέιντεν 1969 καί Βασίλης Δημητριάδης, *Η κεντρική καί δυτική Μακεδονία κατά τόν Έθλιγιά Τσελεμπή (Είσαγωγή - μετάφραση - σχόλια)*, Θεσσαλονίκη 1973.

38. Ν. Iorga, *Byzance après Byzance. Contribution de l'histoire de la vie byzantine*, Βουκουρέστι, Institut d'Études Byzantines, 1935· Maria Matilda Alexandrescu-Dersca Bulgaru, *Nicolae Iorga. A Romanian historian of the Ottoman Empire*, Βουκουρέστι 1972.

39. Ό ίδιος έξηγεί ότι τό ένδιαφέρον του στρέφεται «περί τό μέγα θέμα της ελληνικής παιδείας. Κειμένη μεταξύ του πνευματικώς σφριγώντος καί πολιτικώς παρακμάζοντος Βυζαντίου καί του Μεταβυζαντινού Έλληνισμού, ή Άναγέννησις καί ή συμβολή τών Έλλήνων άποτελοῦν κοσμοϊστορικής σημασίας κατορθώματα. Ός συνήθως συμβαίνει εις τάς περιπτώσεις τών όριακών πολιτιστικών γεγονότων, τά έπιτεύγματα ταῦτα σμικρύνονται, διότι οί μέν βυζαντινολόγοι άφίνουν τόν λόγον εις τούς νεοελληνιστάς, οί δέ νεοελληνιστάί επαναπαύονται εις τήν μέριμναν τών βυζαντινολόγων»: Δ. Α. Ζακυθηνός, *Μεταβυζαντινά καί Νέα Έλληνικά*, Άθήνα 1978, σ. ιθ'.

λογος τῶν προλεγομένων του στόν τόμο *Μεταβυζαντινά καί Νέα Ἑλληνικά* (1978): «Κινούμενοι [οἱ Ἕλληνες] ἐντός τοῦ ἀπεράντου χώρου τοῦ Τουρκικοῦ Κράτους, ὑποτάσσοντες τὰς ὀδυνηράς περιστάσεις τῆς δουλείας, ἐλαύνοντες πρός τήν τροχίαν των τὰς δυσκινήτους μάζας τῶν ὁμοδούλων καί ὁμοθρήσκων λαῶν, ἐπλασαν ἀξίας ὑπερεθνικάς. Ἡ ἱστορία τῶν Ἑλλήνων τῆς Τουρκοκρατίας παρουσιάζει ὅλα τὰ χαρακτηριστικά τοῦ μείζονος Ἑλληνισμοῦ καί διὰ τοῦτο οὐδόλως διστάζω νά περιλάβω τήν περίοδον τῆς Τουρκοκρατίας, εἰς τὰς μείζονας περιόδους τῆς ἱστορίας τοῦ Ἑλληνικοῦ ἔθνους»⁴⁰.

Προκύπτει λοιπόν ὡς ἄμεση προτεραιότητα ἡ μελέτη τῆς περιόδου, προκειμένου νά ἀναδειχθοῦν τὰ παραπάνω στοιχεῖα, πού πρέπει νά ἀναζητηθοῦν σέ πηγές. Ἦδη ὁ Δ. Ζακυθινός, ὡς διευθυντής τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους (1937-1946), ἔχει διαπιστώσει τήν ἀναγκαιότητα νά διασωθοῦν καί νά καταλογογραφηθοῦν τὰ τεκμήρια τοῦ μεταβυζαντινοῦ παρελθόντος, μεταξύ τῶν ὁποίων περιλαμβάνονται καί οἱ τουρκικές πηγές. Γιά τήν ὑλοποίηση αὐτοῦ τοῦ σχεδίου, ὡς Διευθυντής τοῦ Κέντρου Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν (1958-1975), θά διοργανώσει ἀποστολές σέ ἀρχεῖα μεγάλων μονῶν τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας. Ἰδού λοιπόν πῶς ἕνας βυζαντινολόγος, μέσω τοῦ «Μεταβυζαντινίου», συνέβαλε στήν ἱδρυση τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν στήν Ἑλλάδα⁴¹.

2α. Οἱ ἀπαρχές

Οἱ ἀπαρχές τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν τοποθετοῦνται γύρω στή 1960. Οἱ ἐπισημονικές ἀνάγκες ἑνός Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν γιά τήν καταλογογράφηση ἀρχείων καί ἡ διαδοχή στή διεύθυνση δυό μεγάλων ὀθωμανικῶν ἀρχείων, τῆς Θεσσαλονίκης καί τοῦ Ἡρακλείου, ἔγιναν ἀφορμή νά ἀποσταλοῦν γιά τουρκολογικές σπουδές ἡ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου καί ὁ Βασίλης Δημητριάδης στήν

40. Στόν τόμο *Μεταβυζαντινά καί Νέα Ἑλληνικά* συγκεντρώνονται σχετικές μελέτες του πού δημοσιεύτηκαν μεταπολεμικά, ὅπως γιά παράδειγμα, «Δύο ἱστορικά παράλληλα: Ρωμαιοκρατία καί τουρκοκρατία», «Μεταβυζαντινή καί Νεωτέρα Ἑλληνική ἱστοριογραφία», «Πρόδρομοι μορφῆς τῆς Τουρκοκρατίας». Ὁ ἴδιος θά συγγράψει καί μελέτες γιά τήν τουρκοκρατία καί τήν νεότερη ἱστορία: βλ. Δ. Α. Ζακυθινός, *Ἡ Τουρκοκρατία. Εἰσαγωγή εἰς τήν Νεωτέραν Ἱστορίαν τοῦ Ἑλληνισμοῦ*, Ἀθήνα 1954 καί τοῦ ἰδίου, *The Making of Modern Greece. From Byzantium to Independence*, Ὁξφόρδη 1976.

41. Τό 1978, λίγους μήνες μετά τήν πρόσληψή μου στό Κέντρο Μικρασιατικῶν Σπουδῶν στοῦ ὁποῖου τό Διοικητικό Συμβούλιο μετεῖχε, ζήτησε νά μέ δεῖ στό γραφεῖο του, στήν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν, γιά νά μοῦ δηλώσει ὅτι ἡ Ἑλλάς ἔχει ἀνάγκη ἀπό τουρκολόγους, καί ἐφόσον διαπιστώνει ὅτι τό γνωστικό ἀντικείμενο μέ ἐνδιαφέρει, θά μέ βοηθήσει νά σπουδάσω τήν ἐπιστήμην αὐτή. Τόν ἐπόμενο χρόνο τό Ἰδρυμα «Ἀλέξανδρος Σ. Ὠνάσης» προκηρύσσει μία ὑποτροφία τουρκολογίας καί χάρη σ' αὐτήν τό 1980 σπούδαζα στό Παρίσι. Τήν εὐκαιρία πού μοῦ δόθηκε τήν ὀφείλω στόν Διονύσιο Ζακυθινό.

Ἀγγλία, ὁ Παῦλος Χιδίρογλου καί ἡ Βασιλική Παπούλια στή Γερμανία. Ἡ τομὴ εἶχε γίνει μέ τὴν ἔμπρακτη ἀναγνώριση τῆς ἀναγκαιότητας τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν καί ἀξίζει νά ὑπογραμμιστεῖ ὅτι ἡ μετεκπαίδευση τουλάχιστον τῶν τριῶν ἐρευνητῶν συνδέθηκε τότε μέ τὴν καταλογογράφηση καί τὴν ὁργάνωση τῶν ὀθωμανικῶν ἀρχείων τῆς χώρας.

Ἡ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου προσανατολίζεται στή μελέτη τῆς ιστορίας μονῶν, ὅπως τοῦ Ἰωάννη Θεολόγου τῆς Πάτμου, τοῦ Ἀθω, τοῦ Προδρόμου Σερρών κλπ. ἀπὸ ἐκδεδομένο καί ἀνέκδοτο ὀθωμανικὸ ὑλικὸ ἑλληνικῶν ἀρχείων⁴². Εἶχε προηγηθεῖ ἡ μελέτη τῶν P. Lemerle καί P. Wittek γιὰ τὸ καθεστῶς τῶν μονῶν τοῦ Ἀγίου Ὄρους ὑπὸ τοὺς Ὄθωμανούς⁴³.

Ὁ Π. Χιδίρογλου, μόλις τελείωσε τίς σπουδές του, ἐργάστηκε ἐπὶ ἄρκετά χρόνια στὸ Κέντρο Ἐπιστημονικῶν Ἑρευνῶν τῆς Κύπρου, στήν καταλογογράφηση ὀθωμανικῶν πηγῶν τῆς ιστορίας τοῦ νησιοῦ⁴⁴, ἔργο πού θά συνεχίσει μέ συνέπεια ὁ Ἰωάννης Θεοχαρίδης⁴⁵. Οἱ βασικὲς ὁμως συμβολές στήν ιστοριογραφία τῆς ὀθωμανικῆς Κύπρου, ἀφοῦ τὸ καταλογογραφημένο αὐτὸ ὑλικὸ δὲν ἀξιοποι-

42. Βλ. Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, «Συμβολὴ στήν ιστορία τοῦ νοτιοανατολικοῦ Αἰγαίου», π. *Σύμμεικτα*, τ. 1, 1966, σ. 184-132· τῆς ἰδίας, «Ottoman Documents from the Archives of Dionysiou (Mount Athos)», π. *Südost-Forschungen*, τ. 30, 1971, σ. 1-35. Ἐπιλογή τῶν πρώτων μελετῶν τῆς ἀναδημοσιεύονται στὸ Elizabeth A. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300 - c. 1500)*, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1985. Ἡ θεματικὴ αὐτὴ θά ἀποτελέσει σταθερὸ πόλο τῶν ἐνδιαφερόντων τῆς καί στὰ μεταγενέστερα χρόνια (βλ. παρακάτω). Μεγάλο μέρος τῶν μελετῶν τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου, προσανατολισμένο στήν ἔρευνα τῆς ὀθωμανικῆς χρονογραφίας καί βασισμένο κατὰ κύριο λόγο σέ ἀφηγηματικὲς πηγές, δὲν ἐμπίπτει στήν προβληματικὴ αὐτῆς τῆς ἐργασίας, πού στόχος τῆς εἶναι ὁ σχολιασμός τῆς ἀρχαικῆς ἔρευνας.

43. P. Lemerle - P. Wittek, «Recherches sur l'histoire et le statut des monastères athonites/sous la domination turque. Part I, Trois documents du monastère de Kutlumuş», π. *Archives d'Histoire du Droit Oriental*, τ. 3, 1947, σ. 411-472.

44. Ὁ Π. Χιδίρογλου δὲν προσλήφθηκε στὸ Τουρκικὸ Ἀρχεῖο Ἡρακλείου γιὰ τὸ ὁποῖο προοριζόταν. Τό γεγονός θά καταγγελεῖ ἀπὸ τὸν Ν. Σταυρινίδη ὡς ἀποδεικτικὸ στοιχεῖο τῆς ἀδιαφορίας τῶν τοπικῶν ἀρχῶν γιὰ τὴν τύχη τοῦ πολύτιμου ἀρχείου πού εἶχαν ὑπὸ τὴν διοικητικὴ τους ἀρμοδιότητα (βλ. Ν. Σταυρινίδης, *δ.π.*, σ. 18'). Ἡ πρόσληψή του στὸ Κέντρο Κοινωνικῶν Ἑρευνῶν Κύπρου δὲν εἶναι ἄμοιρη ἀσφαλῶς τοῦ πολιτικοῦ παιγνιδιοῦ πού εἶχε ἀρχίσει στὸ νησί ἔνθεν καί ἐκεῖθεν τοῦ Αἰγαίου. Οἱ πηγές τῆς ὀθωμανικῆς Κύπρου τίς ὁποῖες ἐξέδωσε ὁ Π. Χιδίρογλου περιελήφθησαν σέ ἓνα τόμο μαζί μέ ἄλλες βιβλιογραφικὲς συμβολές του· βλ. τοῦ ἰδίου, *Συμβολὴ στήν Ἑλληνικὴ Τουρκολογία*, τ. Α', Ἀθήνα 1990.

45. Ι. Θεοχαρίδης, *Κατάλογος ὀθωμανικῶν ἐγγράφων τῆς Κύπρου ἀπὸ τὰ Ἀρχεῖα τῆς Ἐθνικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Σόφιας, 1571-1878*, Λευκωσία 1984· τοῦ ἰδίου, *Ὄθωμανικά ἔγγραφα, 1572-1839*, Λευκωσία, 4 τ., Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, [Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου - Ι], 1993· τοῦ ἰδίου, *Ὄθωμανικά ἔγγραφα, 1840-1912*, Λευκωσία, Κέντρο Μελετῶν Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου, [Ἀρχεῖο Ἱερᾶς Μονῆς Κύκκου - V], 2 τ., 1999.

ήθηκε σέ συνθετικές ἐργασίες, παραμένουν οἱ παλιότερες τοῦ H. Inalcik καί κυρίως οἱ μελέτες τοῦ R. C. Jennings⁴⁶, ὁ ὁποῖος ἐπεξεργάστηκε φορολογικά καί ἱεροδικαστικά κατάστιχα καί παρουσίασε σημαντικές πτυχές τῆς ἱστορίας της. Κλείνω ἐδῶ τὴν παρένθεση γιὰ τὴν κυπριακὴ ἱστοριογραφία – πού δὲν ἀποτελεῖ ἄμεσο ἀντικείμενο τῆς θεματικῆς μου, ἀλλὰ ἄνοιξε ἀναγκαστικά, μιᾶς καί δύο ἀπὸ τοὺς λιγοστοὺς ὀθωμανολόγους τῆς Ἑλλάδας ἐργάστηκαν στὴν καταλογογράφηση ὀθωμανικοῦ ὕλικου τῆς Κύπρου.

Ἡ Βασιλικὴ Παπούλια, μετὰ τὴ διατριβή της γιὰ τὸ παιδομάζωμα⁴⁷, ἀσχολήθηκε μέ τὴ φιλοσοφία τῆς ἱστορίας καί δίδαξε στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο τῆς Θεσσαλονίκης ὡς τὸ ἔτος 2000 περίπου «Ἱστορία τῶν Βαλκανικῶν λαῶν».

Ὁ Βασίλης Δημητριάδης προσλήφθηκε στὸ Ἱστορικό Ἀρχεῖο Μακεδονίας (Θεσσαλονίκη). Ἀργότερα, ἀπὸ τὸ 1977 ὡς τὸ 1984, πλαισιωμένος ἀπὸ μιὰ ομάδα νέων πτυχιούχων καί φοιτητῶν τῆς Φιλοσοφικῆς Σχολῆς τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τὸ ὕλικο πού ἀπόκειται ἐκεῖ τὸ κατέταξε καί καταλογογράφησε⁴⁸. Τὸ ἴδιο διάστημα δημοσίευσε μελέτες γιὰ θέματα τῆς ὀθωμανικῆς ἱστορίας τοῦ βορειοελλαδικοῦ χώρου ἀπὸ τὸ ὕλικο τοῦ ἀρχείου⁴⁹.

Πρέπει νά σημειωθεῖ, ἐπειδὴ ἄπτεται τῆς ἱστορίας τῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν καί συνδέεται ἄμεσα μέ τίς κατοπινές ἱστοριογραφικές ἐπιλογές νεότερων ἐρευνητῶν, ὅτι στὴ Θεσσαλονίκη, στὸ νεοεμφανιζόμενο Ἰδρυμα Μελετῶν τῆς Χερσονήσου τοῦ Αἴμου, πού σκοπὸ εἶχε τὴν ἐρευνα τῆς ἱστορίας κυρίως τῶν σλαβικῶν λαῶν τῆς Βαλκανικῆς, λειτουργοῦσε καί «Τμῆμα Τουρκικῶν Σπουδῶν» γιὰ τὴ διδασκαλία τῆς τουρκικῆς. Ἐκεῖ διδάχτηκαν, τὰ χρόνια τῆς δικτατορίας καί τὰ πρῶτα χρόνια τῆς μεταπολίτευσης, ὁρισμένοι πού θὰ ἀσχοληθοῦν στὴ συνέχεια μέ τὴν ἐρευνα στὰ ὀθωμανικά ἀρχεῖα καί τὴ μελέτη τῆς ὀθωμανικῆς περιόδου

46. R. C. Jennings, *Christians and Muslims in Ottoman Cyprus and the Mediterranean World, 1571-1640*, Νέα Ὑόρκη - Λονδίνο, New York University Press, 1993, ὅπου καί ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία.

47. Basillike D. Papoulia, *Ursprung und Wesen der «Knabenlese» im osmanischen Reich*, Μόναχο, [Südosteuropäische Arbeiten, τ. 59], 1963.

48. Βλ. Β. Δημητριάδης, «Τὰ τουρκικά ἀρχεῖα τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας καὶ ἡ σημασία τους γιὰ τὴν ἱστορία τῆς Τουρκοκρατίας», στὸ: Α. Lily Macrakis, P. N. Diamandouros (ἐκδ.), *New Trends*, ὅ.π., σ. 26.

49. Β. Δημητριάδης, «Ὁ kanunname καί οἱ χριστιανοὶ κάτοικοι τῆς Θεσσαλονίκης, γύρω στὰ 1525», π. *Μακεδονικά*, τ. 19, 1979, σ. 328-376· τοῦ ἴδιου, «Φορολογικὲς κατηγορίες τῶν χωριῶν τῆς Θεσσαλονίκης κατὰ τὴν τουρκοκρατία», π. *Μακεδονικά*, τ. 20, 1980, σ. 375-462· τοῦ ἴδιου, «Problems of land-owning and population in the area of Gazi Evrenos Bey's wakt», π. *Balkan Studies*, τ. 22/1, 1981, σ. 43-57· τοῦ ἴδιου, «Ottoman Chalkidiki: an area in transition», στὸ: Α. Bryer - H. Lowry (ἐκδ.), *Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman Society*, Μπίρμιχαμ - Dumbarton Oaks 1986, σ. 39-50.

(Σόφη Τζωρτζακάκη⁵⁰, Κώστας Καμπουρίδης⁵¹, Εύαγγελία Μπαλτά, Έλένη Καραναστάση, Άγγελική Γεωργίου⁵², Κίρκη Γεωργιάδη⁵³). Τά ίδια χρόνια, 1967-1971, έκδιόταν καί τό *Δελτίον Τουρκικής Βιβλιογραφίας*, όπου, παράλληλα μέ τή βιβλιογραφική έννημέρωση, περιλαμβάνονταν εύρετες περιλήψεις έκλεκτών συμβολών τούρκων ιστορικών, όπως γιά παράδειγμα τών Ö. L. Barkan, M. Cezar, H. Inalcik, παράλληλα όμως μέ τίς έκτενέστερες περιλήψεις προπαγανδιστικών τουρκικών βιβλίων καί άρθρων από τό περιοδικό *Türk Kültürü*. Τό Δελτίο αυτό, όπως καί τά αντίστοιχα τής Σλαβικής καί Βουλγαρικής Βιβλιογραφίας του ΙΜΧΑ αλλά καί ή μεταπολιτευτική *Βαλκανική Βιβλιογραφία*⁵⁴, μιμούμενα όλα πρακτικές τών ιστορικών ινστιτούτων τών σοσιαλιστικών κρατών τής Βαλκανικής, άνοιξαν νέους όρίζοντες καί άποτέλεσαν γιά όρισμένους τά γόνιμα έρεθίσματα γιά τήν κατοπινή μύσή τους στον τεράστιο πλούτο του άρχαιακού ύλικού τών Βαλκανίων καί τής Τουρκίας⁵⁵.

Στό μεταξύ, τό 1966, ό John C. Alexander έκπονούσε τή μεταπτυχιακή εργασία του στο Columbia University καί, άμέσως μετά τήν ύποστήριξη, τό 1974, τής διδακτορικής του διατριβής, ήρθε νά έργαστεί στη μεταπολιτευτική Έλλάδα⁵⁶.

50. Σόφη Τζωρτζακάκη-Τζαρίδου, «Η λειτουργία του θεσμού τών "χριστιανικών θακουφίων" έπί Τουρκοκρατίας μέ βάση τά όθωμανικά έγγραφα του άρχείου τής μονής Βλατάδων», *Χριστιανική Θεσσαλονίκη, Όθωμανική περίοδος, 1430-1912*, ΣΤ' Έπιστημονικό Συμπόσιο, τ. Β', Θεσσαλονίκη 1994, σ. 259-276.

51. Κώστας Καμπουρίδης, *Οί κώδικες του Έροδικείου Λάρισας-Φαναρίου (Γένισεχιρ-Φενάρ τών έτών 1073-89/1662-1678)*, Θεσσαλονίκη, Άριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, 2002 (δακτ. διδ. διατρ.).

52. Η Έλένη Καραναστάση καί ή Άγγελική Γεωργίου εργάζονται από τή δεκαετία του 1980 στο Έστορικό Άρχείο, συνεχίζοντας τήν κατάταξη του καί διευκολύνοντας μέ τίς γερές γνώσεις τους τήν έρευνα τών μελετητών του όθωμανικού άρχείου. Βλ. Άγγελική Γεωργίου - Έλένη Καραναστάση - Εύαγγελία Μπαλτά, «Άμπελώνες καί κρασιά στην Έπανομή. Η όθωμανική άπογραφή του 1907», στον τόμο *ΟΊνον Έστορῶ ΙΙΙ: Τ' άμπελανθίσματα*, Έπιμέλεια: Γ. Α. Πίκουλας, Άθήνα, Κτήμα Γεροθασλείου-Έπανομή Θεσσαλονίκης, 2004, σ. 129-191.

53. Η Κίρκη Γεωργιάδη άπασχολήθηκε γιά λίγα χρόνια στο Έστορικό Άρχείο Μακεδονίας, στο ύλικό του όποίου στηρίχθηκε ή μελέτη της: «Τό πυριτιδοποιείο στο Γραδεμπόριο Θεσσαλονίκης», π. *Μνήμων*, τ. 13, 1991, σ. 103-120.

54. Κ. Α. Δημάδης κ.ά. (έπιμ.), *Βαλκανική Βιβλιογραφία - Balkan Bibliography*, τ. 1-6, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1974-1977.

55. Η άναγνώριση τής άξίας πού είχαν οί έκδόσεις πηγών πού γίνονταν από τά βαλκανικά ινστιτούτα καί τό Έδρυμα Έστορίας τής Τουρκίας, καί ή βασισμένη σ' αυτές ιστοριογραφική παραγωγή τους, όση γνώρισα στο χώρο του ΙΜΧΑ καί του Σπουδαστηρίου τής παλιάς Φιλοσοφικής, τόν καιρό πού σπούδαζα στη Θεσσαλονίκη, μέ όδήγησαν νά στραφώ σ' αυτό του τύπου τίς έρευνες. Η έκδοση πηγών άποτέλεσε από τότε σταθερό πόλο τών ένασχολήσεών μου καί γράφτηκε στη συνείδησή μου ως καθήκον άπέναντι στην έπιστήμη πού ύπηρετώ. Σ' αυτό πιστεύω ότι συνέτεινε καί ή από πολύ ένωρίς ένασχόλησή μου, ήδη από τά χρόνια του Πανεπιστημίου, μέ τό όθωμανικό Άρχείο Μακεδονίας.

56. Η μεταπτυχιακή του εργασία μέ θέμα «Klephitic Institution of the Morea and Its

Ἀπό τό 1975 ἀρχίζουν νά ἐκδίδονται μεταφράσεις τοῦ Ν. Σταυρινίδη ἀπό τούς ἱεροδικαστικούς κώδικες Ἡρακλείου, στίς ὁποῖες διακρίνει κανεῖς τή φροντίδα γιά τήν ἀκριθῆ ἀπόδοση τῶν διοικητικῶν καί φορολογικῶν ὅρων. Οἱ ἐπιλογές του γιά τό πρὸς μετάφραση ἢ ἔκδοση ὑλικό καθοδηγοῦνταν ἀπὸ τελείως διαφορετικὴ ἀντίληψη περὶ ἱστορίας· τό ἐνδιαφέρον του προσανατολίστηκε ἐπιπλέον στὸ κοινωνικο-οικονομικὸ καθεστῶς τοῦ νησιοῦ καί τήν καθημερινή ζωὴ τῶν κατοίκων τοῦ ὑπὸ τούς Ὀθωμανούς⁵⁷. Τελευταῖος τῶν Μοϊκανῶν μιάς γενιᾶς τουρκομαθῶν κρατικῶν λειτουργῶν τοῦ ἑλληνικοῦ κράτους, μέ σπουδές σέ ὀθωμανικά σχολεῖα τῆς ἐποχῆς, ὁ Ν. Σταυρινίδης (1895-1987), ἀπὸ τό χωριὸ Σαῖπ τῆς μικρασιατικῆς Ἰωνίας, ἀφοσίωσε τὴ μακρὰ ζωὴ του στὴν ἐρευνα τῶν κωδίκων τοῦ ἱεροδικείου Χάνδακα, ὑπάλληλος ἀπὸ τό 1931 στὸ Μεταφραστικὸ Γραφεῖο τοῦ Ἡρακλείου καί, μετέπειτα, στὴ Βικελαία Δημοτικὴ Βιβλιοθήκη. Τό 1939, σέ μιά περιοδεῖα τοῦ ὁ Δ. Ζακυθινός, τότε διευθυντὴς τῶν Γενικῶν Ἀρχείων τοῦ Κράτους, «περιελθὼν τὰς γενομένας μεταφράσεις ἔδειξεν μέγιστον ἐνδιαφέρον», γράφει ὁ ἴδιος. Συγγραφέας πολλῶν μελετῶν γιά τὴν ὀθωμανικὴ Κρήτη, κατέλιπε, ἐκτὸς τῶν πέντε ὀγκωδέστατων τόμων μέ *in extenso* μεταφράσεις καί περιλήψεις τουρκικῶν ἐγγράφων, καί πλῆθος ἄλλων μεταφράσεων πού παραμένουν ἀνέκδοτες⁵⁸. Στόν μεταφραστικὸ μόχθο του στηρίχθηκαν πάμπολλες μελέτες γιά

Destruction in 1806» (Columbia University 1966) ἐκδόθηκε σάν βιβλίο τό 1985· βλ. John C. Alexander, *Brigandage and Public Order in the Morea 1685-1806*, Ἀθήνα 1985. Τό 1985 κυκλοφόρησε καί φωτοαναστατικά ἡ διδακτορικὴ του διατριβή: *Toward a History of Post-Byzantine Greece: The Ottoman Kanunnames for the Greek Lands, circa 1500-circa 1600*, Ἀθήνα 1985. Ἔως τό 1985 δημοσίευσε: «Some aspects of the strife among the Moreot Christian Notables, 1789-1816», π. *Ἑπετηρίς Ἑταιρείας Στερεοελλαδικῶν Μελετῶν*, τ. 5, 1974-75, σ. 473-504· «Δυὸ ὀθωμανικά κατὰστιχα τοῦ Μοριά, 1460-1463. Εἰδήσεις γιά τὸν ναχιγιέ τῆς Ἀρκαδίας», *Α' Συνέδριο Μεσσηνιακῶν Σπουδῶν*, Καλαμάτα 2-4 Δεκ. 1977, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Πελοποννησιακῶν Σπουδῶν, 1978, σ. 399-407· «The Monasteries of the Meteora during the first two Centuries of Ottoman Rule», *Akten ii/2: XVI. Internationaler Byzantinistenkongress: Jahrbuch der Österreichischen Byzantinistik*, τ. 32/2, 1982, σ. 95-102 (ἑλληνικὴ μετάφραση: «Τὰ μοναστήρια τῶν Μετεώρων στοὺς δυὸ πρώτους αἰῶνες τῆς Τουρκοκρατίας», π. *Τρικαλινά*, τ. 4, 1984, σ. 81-89).

57. Θυμάμαι πάντα σάν σκηνικὸ τό ἀνάστατο δωμάτιο στὴ Βικελαία Βιβλιοθήκη γεμάτο ἱεροδικαστικούς κώδικες, τὰ κατὰστιχα μέ τίς μεταφράσεις του, τὰ χιλιάδες χαρτιά παντός μεγέθους καί χρώματος στοὺς ξεθωριασμένους φακέλους μέ τίς μελέτες του, ἐκδοσμένες καί ἀνέκδοτες, γραμμένες μέ τὴν καλλιγραφικὴ γραφὴ του, τὰ χιλιάδες δελτία δεμένα μέ σπάγγους, δίπλα στίς πρωτότυπες ἐκδόσεις τοῦ Ζαΐητη καί ἄλλων κλασικῶν, κι αὐτόν, γέροντα, καταπονεμένο ἀπὸ ἀρρώστειες σ' ἓνα τραπέζι, συνεπαρμένο ἀπὸ τὸν πυρετὸ τῆς παραγωγῆς, καί στὰ διαλείμματα νά μέ ρωτᾷ γιά νά μάθει τί ἔκαναν οἱ «Φράγκοι» τελευταῖα γιά τὴν τουρκολογία.

58. Ν. Σταυρινίδης, *Μεταφράσεις τουρκικῶν ἱστορικῶν ἐγγράφων ἀφορώντων εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς Κρήτης*, τ. Α' (H. 1067-1082/1657-1672), Ἡράκλειο 1975· τ. Β' (H. 1083-1105/

τήν ιστορία της όθωμανικής Κρήτης. Για να περιοριστώ μόνο στις μονογραφίες, αναφέρω από τις παλαιότερες τις μελέτες του Β. Κρεμμυδά και της Γιολάντας Τριανταφυλλίδου-Baladié, και την πιο πρόσφατη της Molly Green⁵⁹. Θεωρώ τον έαυτό μου τυχερό που ήθευσα, έστω και για σύντομο διάστημα, τό καλοκαίρι του 1980, δίπλα σ' αυτόν τόν σοφό, μαχητικό και γεμάτο αὐταπάρνηση για τή δουλειά μας «ούστὰ» της όθωμανολογίας.

Ἡ συνάντηση «νέας ιστορίας» μέ τις όθωμανικές σπουδές

Ἡ Μεταπολίτευση, μέσα στό γενικευμένο κλίμα της ανανέωσης καί ἀμφισβήτησης τῶν κατεστημένων, συμπιέσκει καί τήν παραδοσιακή ἀκαδημαϊκή ιστοριογραφία. Στήν ἀμφισβήτηση αὐτή συνέτειναν ἀσφαλῶς οἱ μαρξιστικές ἀναλύσεις ιστορικῶν τοῦ Μεσοπολέμου καί ὁ βαθύτατος κοινωνικός διχασμός της περιόδου 1936-1974, πού προετοίμασαν τό ἔδαφος γιά τις μεταγενέστερες ἐπεξεργασμένες ιστορικά ἐρμηνευτικές προσεγγίσεις⁶⁰. Μέ τή Μεταπολίτευση ἐμφανί-

1672-1694), 1976· τ. Γ' (H. 1105-1127/1694-1715), 1978· τ. Δ' (H. 1127-1165/ 1715-1752), 1984· τ. Ε' (H. 1165-1179/1752-1765), 1985. Εἶναι σπαρακτική ἡ μαρτυρία του στόν πρόλογο τοῦ πρώτου τόμου τῶν *Μεταφράσεων* του (σ. ιθ') γιά τις συνθήκες κάτω ἀπό τις ὁποῖες ἐργάστηκε καί γιά τήν ἀδιαφορία τῶν τοπικῶν ἀρχόντων νά συνδράμουν οἰκονομικά τήν ἐκδοχή τῶν μεταφράσεων του «μὴ δυναμένων φύσει καί θέσει νά ἐκτιμῇσιν τήν ἀξίαν τοῦ διασωθέντος ὕλικου». Μία σύντομη βιογραφία, συνοδευόμενη μέ τὰ σημαντικότερα δημοσιεύματά του, ἐξέδωσε ὁ Θ. Ε. Δετοράκης, «Νικόλαος Σταυρινίδης (1895-1987)», π. *Κρητικά Χρονικά*, τ. 28-29, 1988-1989, σ. 387-391.

59. Ἡ ἐργασία τοῦ Β. Κρεμμυδά, *Οἱ σαπουνοποιεῖς τῆς Κρήτης στό 18ο αἶώνα*, Ἀθήνα 1974, καί ἡ ἐργασία της Γιολάντας Τριανταφυλλίδου-Baladié, *Τό ἐμπόριο καί ἡ οἰκονομία τῆς Κρήτης, 1645-1669*, Ἡράκλειο 1988 (δημοσιευμένη μορφή της διδακτορικής της διατριβῆς πού τήν ὑποστήριξε τή δεκαετία τοῦ 1970) στηρίχθηκαν στίς ἀνέκδοτες μέχρι τότε μεταφράσεις τοῦ Ν. Σταυρινίδη, γεγονός πού δηλώνεται στόν πρόλογό τους μέ τήν ἀπαραίτητη κατάθεση της μεγάλης ὀφειλῆς. Τήν τακτική της Molly Green νά παραπέμπει στούς κώδικες χωρίς καμιά ἀναφορά στή δημοσιευμένη μορφή τοῦ ἐγγράφου ἀπό τόν Ν. Σταυρινίδη, ὁ Μ. Λάσκαρις θά τήν χαρακτηρίζει *bon pour l'Occident*. Ἡ ἐκδοχή τῶν μεταφράσεων τῶν κωδίκων ἀπό τόν Σταυρινίδη δέν κατατίθεται ποτέ στίς σημειώσεις ὡς ὀφείλε, ἀλλά οὔτε καί ὡς πληροφορία γιά τόν ἀναγνώστη στόν οἰκεῖο χῶρο ὅπου εἴθισται νά γίνονται τὰ σχόλια περὶ πηγῶν, παρά μόνο στριμώχνεται σάν κοινή βιβλιογραφική ἀναφορά στίς *Secondary Sources*: βλ. Molly Green, *A Shared World. Christians and Muslims in the Early Modern Mediterranean*, Princeton University Press, 2000. Καί ἡ ἐλληνική μετάφραση ἀκολουθεῖ πιστά τό πρωτότυπο: βλ. Molly Green, *Κρήτη: ἓνας κοινός κόσμος. Χριστιανοί καί μουσουλμάνοι στή Μεσόγειο τῶν πρώιμων νεοτέρων χρόνων*, Μετάφραση: Ἑλένη Γκαρᾶ - Θέμις Γκέκου, Ἐπιστημονική ἐπιμέλεια - εἰσαγωγή: Ἑλένη Γκαρᾶ, Ἐπιμέλεια μετάφρασης: Γιώργος Τζεδόπουλος, Ἀθήνα 2005.

60. Ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, ἐρμηνεύοντας τή διαφοροποίηση πού ἐπῆλθε στήν ιστοριογραφία

στηκαν νέες υποθέσεις εργασίας, από ιστορικούς που θήτευσαν στά χρόνια της Δικτατορίας στο περιβάλλον της VI Section της École des Hautes Études, και είχαν πρωτοποριακές μεθόδους έρευνας, με νεωτερικές αντιλήψεις και διαφορετική θεώρηση του παρελθόντος. Ἡ «νέα ἱστορία» τὴν ὁποία μεταλαμπαδεύουν ὁ Σπ. Ἀσδραχάς, ὁ Βασίλης Παναγιωτόπουλος καὶ ὁ Βασίλης Κρεμμυδᾶς με τὴν ἐπιστροφή τους στὴν Ἑλλάδα –γιὰ τὸ θέμα ποὺ ἐνδιαφέρει αὐτὴ τὴ μελέτη– ἐξετάζει τοὺς ἑλληνικοὺς πληθυσμούς στοὺς ὀθωμανικοὺς χρόνους μέσα ἀπὸ τὸ πρίσμα τῶν οἰκονομικῶν καὶ κοινωνικῶν σχέσεων ποὺ διαμορφώνονται ἀπὸ τὴν κατάκτηση. Ἐστιάζει κατὰ κύριο λόγο στοὺς «μηχανισμούς ποὺ ρύθμιζαν τὴν οἰκονομία στὴν ὁποία μετεῖχαν οἱ κατακτημένοι ὡς συντελεστές τῆς παραγωγῆς, εἴτε ἐπειδὴ τὴν πραγματοποιοῦσαν εἴτε ἐπειδὴ τὴν ἰδιοποιοῦνταν ὡς συντελεστές πλέον τῆς ἀγορᾶς»⁶¹. Μὲ ἀφετηριακὸ ὁρόσημο τὶς ἐργασίες τοῦ Σπύρου Ἀσδραχᾶ, ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1970 παρατηρεῖται μιά στροφή ὄχι τόσο πρὸς νέα θεματικὰ πεδία, ὅσο ὡς πρὸς τὴ μέθοδο, τὴ χρῆση τοῦ τεκμηρίου καὶ τὴν ὅλη προβληματική. Μὲ τὸ ἔργο του *Μηχανισμοὶ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας* (1978) –τίτλος ἐνδεικτικὸς τῆς συλλογιστικῆς του–, βασισμένο σὲ ἐκδεδομένα ὀθωμανικά κατὰστιχα τοῦ 15ου καὶ 16ου αἰώνα, καὶ με τὴν ἐμπνευσμένη εἰσαγωγή στὸν τόμο μιάς συλλογῆς μεταφρασμένων κλασικῶν ἄρθρων, ὅπως τῶν Ὁ. L. Barkan⁶², H. Inalcik, T. Stojanovich, γιὰ τὴν *Οἰκονομικὴ δομὴ τῆς Ὀθωμανικῆς*

τῆς Μεταπολίτευσης, σημειώνει ὅτι τὸ ἐνδιαφέρον γιὰ τὶς ἱστορικές σπουδές ἦταν σὺνδρομο δυὸ φαινομένων: τῶν πολιτικῶν ἀπογοητεύσεων καὶ τῆς ἱστορικοποίησης τῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν· βλ. Σπ. Ἀσδραχάς, «Ἀπὸ τὴν ἀνάγκη τῆς ἱστορίας στὴν ἀνάγκη διαμόρφωσης ἱστορικῶν», π. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-37, 1988, σ. 94. (Τὸ ἄρθρο ἀνατυπώθηκε στὸ: τοῦ ἰδίου, *Σχόλια*, Ἀθήνα 1993, σ. 15-24). Δὲν θὰ ξεχάσω ἕναν ἀφορισμὸ τοῦ Gunnar Hering. Ἦταν μετὰ τὴν πτώση τῆς Χούντας σὲ μιά θάρδια μου στὸ Σπουδαστήριο τῆς παλαιᾶς Φιλοσοφικῆς τοῦ ΑΠΘ. Ἀπευθυνόμενος σὲ μένα, γιατί ἐγὼ εἶχα ἀνάγκη νὰ τ' ἀκούσω, κι ὄχι ἡ παρούσα σοφὴ Ἑλλή Σκοπετέα, εἶπε ὅτι «ἡ ἀμφισβήτηση τῶν παραδοσιακῶν ἀντιλήψεων εἶναι τὸ πρῶτο βῆμα πρὸς τὴν ἐλευθερία».

61. Σπ. Ἀσδραχάς κ.ἄ., *Ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αἰώνας*, Ἀθήνα, Πολιτιστικό Ἰδρυμα Ὀμίλου Πειραιῶς, 2003, τ. 1, σ. 21.

62. Πρέπει νὰ ἐπισημανθεῖ ὅτι τὴν ἐπιρροή τῆς μπροντελικῆς ἐκδοχῆς τῶν *Annales*, προφανὴ στὸ ἔργο τοῦ Ὁ. L. Barkan μετὰ τὴ δεκαετία τοῦ 1950, δὲν τὴν εἰσέπραξαν μόνο οἱ ὀθωμανικές σπουδές τῆς Τουρκίας, ἀλλὰ μέσω τοῦ ἔργου τοῦ Barkan διαχύθηκε καὶ ἀσκεῖ ἀκόμη καὶ σήμερα μιά αὐτοτελὴ ἐπιρροή στὶς ἀπανταχοῦ ὀθωμανικές σπουδές. Ἡ μπροντελικὴ αὐτὴ παράδοση, γιατί δὲν ἀναφέρομαι στὴν ὀψιμη ποὺ διαμορφώθηκε στὸ Fernand Braudel Center for the Study of Economies, Historical Systems and Civilizations (Binghamton University, State University of New York) δὲν βρῆκε τὴ συνέχεια ποὺ τῆς ἀξίζει στὶς ὀθωμανικές σπουδές τῆς Τουρκίας· βλ. ὅσα ἀναφέρει σχετικά ὁ H. Inalcik, «Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları. I-Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kurucuları», *XIII-Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler), τ. 1, Ἄγκυρα 2002, σ. 143 κ.ἔξ.

αυτοκρατορίας (1979), διατύπωσε τη θέση του για τον τρόπο με τον οποίο πρέπει να διερευνώνται θέματα που άπτονταν μηχανισμών της αγροτικής οικονομίας, της οργάνωσης του οικιστικού πλέγματος και των δημογραφικών μεταβολών που δημιούργησε ή κατάκτηση και διαιώνισε το στρατιωτικό και φορολογικό σύστημα του κατακτητικού κράτους⁶³. Ο Σπ. Άσδραχάς, χωρίς να έχει τις γνώσεις που απαιτεί η προσέγγιση των όθωμανικών πηγών, καταπίαστηκε επιτυχώς με τη μελέτη των έκδοσιμων καταστάσεων, ακόμη κι εκείνων που δημοσιεύονταν στην τουρκική και σε βαλκανικές γλώσσες, για τις ανάγκες της έρευνάς του⁶⁴.

Οι *Μηχανισμοί* του Άσδραχά, όπως και οι *Άγροτικές σχέσεις* της Vera Mutaftchieva⁶⁵, υπήρξαν για μένα καθοριστικά διαβάσματα, όσο και τα φροντιστηριακά μαθήματα του Ν. Σβορώνου, τό 1977, στη Φιλοσοφική σχολή του Άριστοτελείου Πανεπιστημίου για τό πέρασμα από τό βυζαντινό στο όθωμανικό γαιοκτητικό και φορολογικό σύστημα. Στα έρεθίσματα αυτά άνιχνεύονται οι άπαρχές της κατοπινής ένασχόλησής μου με την καταστιχολογία⁶⁶. Τά άμέσως επόμενα χρόνια, 1980-1983, ή διατριβή μου βασίστηκε στα πρώτα κατάστιχα της Εύβοιας, και είχε στόχο νά άναδιατάξει τά στοιχεία τους ώστε νά μπορέσουν νά άνταποκριθούν στα ζητούμενα μιás οικονομικής ιστορίας, όπως καταλάβαινα νά διατυπώνονται στα σεμινάρια των ιστορικών της École⁶⁷. Τό όθωμανικό φορολογικό κατάστιχο

63. Σπ. Άσδραχάς, *Μηχανισμοί της αγροτικής ιστορίας στην τουρκοκρατία (1ε'-1στ' αιώνας)*, Αθήνα 1978· του ίδιου, *Οικονομική δομή των Βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αιώνας)*, Είσαγωγή- έπιλογή κειμένων: Σπ. Ι. Άσδραχάς, Αθήνα 1979. Η είσαγωγή του στον τόμο αυτό μεταφρασμένη άγγλικά: «Problems of Economic History of the Period of Ottoman Domination of Greece», *Journal of Greek Diaspora*, τ. 6/2, 1979, σ. 5-37.

64. Η θαθεία γνώση του για τις πηγές αυτές και τη λογική που τις διέπει, και ή εύαισθησία που άνέπτυξε στην ένασχόλησή του μαζί τους, τον κάνει πολλές φορές νά έπισημαίνει παραναγνώσεις στην έκδοση του όθωμανικού κειμένου.

65. Vera Mutaftchieva, *Agrarnite otnoshenija v osmanskata imperija prez XV-XVIv.*, Σόφια, Balgarska Akademiia na naukite, 1962. Η ελληνική μετάφραση βασίστηκε και στην άγγλική έκδοση: Βέρα Μουταφτσίεβα, *Άγροτικές σχέσεις στην όθωμανική αυτοκρατορία (15ος-16ος αί.)*, Μετάφραση: Ούρανία Άστρινάκη - Εύαγγελία Μπαλτά, Πρόλογος: Εύαγγελία Μπαλτά, Αθήνα 1990.

66. Στα ελληνικά προτιμώ τη χρήση του όρου καταστιχολογία άντί του δεφετερολογία (defterology) για νά άποφεύγεται ή σύγχυση που δημιουργείται με την όμόχη ελληνική λέξη δευτερολογία, Βλ. τό σχόλιο της Έλισάβετ Ζαχαριάδου στη βιβλιοκρισία της έκδοσης των Antony Bryer - Heath Lowry (έκδ.), «Continuity and Change in Late Byzantine and Early Ottoman society, Papers given at a Symposium at Dumbarton's Oaks in May 1982», *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*, τ. LIII/1, 1989, σ. 146.

67. Η διαχείριση του ύλικού και οι υποθέσεις έρευνας στίς όποιες τό υπέβαλα όφείλουν πολλά στα σεμινάρια αυτά, όταν οι τουρκολογικές τότε σπουδές, με άτεγκτη αύστηρότητα, ζητούσαν νά πειθαρχήσω στο γράμμα [στη δεδομένη περίπτωση, στον άριθμό]

θά γινόταν ἐργαλεῖο γιὰ νά διερευνηθεῖ ἡ ὑπόθεση ἀναφορικά μέ τήν ὕπαρξη καθαρῶν εἰσοδημάτων στό ἐπίπεδο τοῦ ἄμεσου παραγωγοῦ, καί γιὰ νά διαπιστωθοῦν στή συνέχεια, μέ τή βοήθεια ἀριθμητικῶν μεγεθῶν, ὅχι τά «πραγματικά» μεγέθη πού συνιστοῦν τό πλεόνασμα –μέρος του ἔπρεπε νά καταβληθεῖ ὡς φόρος στό κυρίαρχο κατακτητικό κράτος καί τούς διαμεσολαβητές του–, ἀλλά οἱ μηχανισμοί πού διέπουν τήν πραγματοποίηση καί τήν κατανομή του.

Ὁ ἀπολογισμός τῆς πρώτης εἰκοσαετίας (1985-2005)

Ἡ ἱστοριογραφική παραγωγή τῶν ἐλληνικῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν εἶναι ἀναγκαστικά περιορισμένη, ἐπειδή πρόκειται γιὰ πρόσφατο κλάδο, πού ὑπηρετεῖται ἀπό μιά ἐξαιρετικά ὀλιγάνθρωπη ομάδα, μόλις εἴκοσι ἄτομα, ἀκόμη καί ἂν συμπεριληφθοῦν οἱ νέοι πού ἐκπονοῦν διδακτορικές διατριβές. Ἡ παραγωγή τῶν ἐλληνικῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν περιορίζεται ἀκόμη περισσότερο, ἐφόσον τίθεται ὡς *conditio sine qua non* ἡ χρήση τουρκικῶν πηγῶν. Στή συζήτηση ὑπαισέρχεται ἐπομένως μόνον ἐκεῖνο τό μέρος τῆς παραγωγῆς πού στήν πραγμάτευση μιᾶς θεματικῆς βασίστηκε ἀποκλειστικά σέ πρωτογενεῖς πηγές –ἢ καί σέ πρωτογενεῖς– ἢ χρησιμοποίησε ἐκδεδομένο ἀρχεῖακό ὕλικό, χωρίς νά διαμεσολαθῇ ἡ ἐπεξεργασία του ἀπό ἄλλους. Ὅταν, λοιπόν, οἱ θεματικές καθορίζονται ἔτσι καί ἄλλιώς ἀπό τίς ἐπιλογές πού θέτουν τά ἱστοριογραφικά ἐνδιαφέροντα ἐνός μικροῦ κύκλου ἀτόμων ἢ οἱ ἀκαδημαϊκές ἀνάγκες, δέν μπορεῖ νά ἀναζητᾶ κανεῖς τάσεις ἢ κατευθύνσεις σέ ἕναν ἀκόμη πιό στενό ὀρίζοντα πού τόν περιγράφει τό κριτήριο τῆς χρήσης τουρκικῶν πηγῶν. Καταγράφει ἀπλῶς τίς συμβολές.

Ὁ κατάλογος θεμάτων τῆς εἰκοσαετίας περιλαμβάνει τά ἐξῆς: πληθυσμοί καί οἰκονομία ἐλλαδικῶν περιοχῶν μέ πηγή τίς ὀθωμανικές καταστιχώσεις, κοινότητες, ἱστορία πόλεων, φορολογικές νομοθεσίες, τό καθεστῶς τῆς ἐκκλησίας καί τοῦ Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως στήν πραγματικότητα τῆς νέας κατάστασης, ἱστορία μονῶν. Μιά ποικιλία ἐπίσης ἀποτελοῦν τά θέματα τῶν διεθνῶν συναντήσεων πού ὀργανώνει τό Πρόγραμμα Τουρκικῶν Σπουδῶν τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Κρήτης⁶⁸.

τῆς πηγῆς. Κι ἄς ἔλεγε κι ἄλλα ἡ πηγή, ἀπό ὅσα φανέρωνε σέ μιά πρώτη ἀνάγνωση, ὅπως ἀποδείχθηκε τελικά. Ἡ διατριβή μου δημοσιεύτηκε πολύ ἀργότερα: *L'Eubée à la fin du XVe siècle. Économie et Population. Les registres de l'année 1474*, Ἀθήνα, Ἑταιρεία Εὐβοϊκῶν Μελετῶν, 1989.

68. Ὡς τό 2005 ἔχουν πραγματοποιηθεῖ πέντε διεθνή συμπόσια. Τά πρακτικά τῶν τεσσάρων πρώτων ἔχουν δημοσιευθεῖ μέ ἐπιμέλεια τῆς Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου: *The Ottoman Emirate (1300-1389)*, *Halcyon Days in Crete I* (Rethymnon, 11-13 January 1991), Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 1993· *The Via Egnatia under Ottoman Rule (1380-1699)*,

Στή συνέχεια, όμαδοποιώντας τά θέματα, θά προσπαθήσω νά παρουσιάσω πολύ σύντομα τό έργο πού παρήγαγαν οί προσωπικές αναζητήσεις, οί μοναχικές πορείες τών Έλλήνων όθωμανολόγων. Θέλω νά σημειώσω, άν καί αυτόνόητο, ότι είναι εξαιρετικά δύσκολο, σχεδόν άδύνατον, νά μιλά κανείς γιά πράγματα, στά όποία ό ίδιος ένέχεται, χωρίς νά παρεμβαίνει τό αὐτοβιογραφικό στοιχείο. "Ήδη εξάλλου παρεισέφρησε μέ διάφορες εύκαιρίες στίς προηγούμενες σελίδες. "Αναγνρίζοντας λοιπόν τίς δυσκολίες καί τίς συνέπειες, αναλαμβάνω νά μιλήσω γιά πράγματα κοντινά, σύγχρονα, κι όχι απομακρυσμένα στόν ιστορικό χρόνο, νά δώ τήν τέχνη μου, τό έσνάφι μου⁶⁹, τόν έαυτό μου, καί νά διατυπώσω τό δικό μου άφήγημα. Καί διάλεξα νά μιλήσω γιά τήν κατάσταση πραγμάτων στίς ελληνικές όθωμανικές σπουδές μέ τρόπο πού συνειδητά διαφέρει από τόν τρόπο πού υιοθέτησε ό σοφός Halil Inalcik όταν αναφέρθηκε στίς τουρκικές⁷⁰.

1. Τό καθεστώς της 'Ορθόδοξης 'Εκκλησίας, τό Οίкуμενικό Πατριαρχείο καί ή ιστορία τών μοναστηριακών συγκροτημάτων

Ή 'Ορθόδοξη 'Εκκλησία, τό Οίкуμενικό Πατριαρχείο ιδιαίτερα, καί οί σχέσεις τους μέ τήν όθωμανική έξουσία έξετάζονταν στό παρελθόν μέ βάση κυρίως πηγές από τό όρθόδοξο περιβάλλον (έλληνικές καί σλαβικές) καί γενικότερα χριστιανικές. Γραμμένες μετά τήν Άλωση καί έστιάζοντας κυρίως στά προνόμια πού παραχώρησαν οί σουλτάνοι πρός τούς πατριάρχες, έπесήμαιναν τόν σεβασμό πού άκόμα καί ό άλλόθρησκος κατακτητής έδειξε πρός τή Μεγάλη 'Εκκλησία. Ωστόσο ή άναγνώριση του θεσμού του πατριάρχη, ό όποιος θά ένεργούσε ως κεφαλή τών όρθοδόξων χριστιανών ύπηκόων του Μωάμεθ Β', συμφωνούσε μέ τήν ισλαμική παράδοση καί είχε στόχο νά έξυπηρετηθεί τό όθωμανικό κράτος. Είναι λογικό λοιπόν καί ή ιστορία του θεσμού κατά τή διάρκεια της όθωμα-

Halcyon Days in Crete II (9-11 January 1994), Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 1996· *Natural Disasters in the Ottoman Empire*, Halcyon Days in Crete III (10-12 January 1997), Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 1999· *The Kapudan Pasha. His office and his Domain*, Halcyon Days in Crete IV (7-9 January 2000), Ρέθυμνο, Πανεπιστημιακές Έκδόσεις Κρήτης, 2002. Τά Πρακτικά του τελευταίου Συμποσίου μέ τίτλο: *Οί έπαρχιακές έλίτ στην 'Οθωμανική Αὐτοκρατορία* (Ρέθυμνο, 10-12 Ιανουαρίου 2003), υπό έκδοση.

69. Άλλοι επιλέγουν άλλες λέξεις γιά νά τό όρίσουν. Ό Η. Lowry, γιά παράδειγμα, σέ αντίστοιχη περίπτωση χρησιμοποιεί τήν τουρκική λέξη silsile (= γενεαλογία, δυναστεία, διαδοχή)· βλ. Heath W. Lowry, «The State of the Field: A Retrospective Overview and Assessment of Ottoman Studies in the United States of America and Canada, 1949-1999», *XIII. Türk Tarih Kongresi*, (Ankara, 4-8 Ekim 1999, Kongreye Sunulan Bildiriler), Άγκυρα 2002, σ. 1-59.

70. H. Inalcik, *Türkiye'de Osmanlı Araştırmaları. I. Türkiye'de Modern Tarihçiliğin Kuruçuları*, ό.π., σ. 85-166.

νικῆς κυριαρχίας, ἀλλὰ κυρίως ἡ ὀπτική τῆς ὀθωμανικῆς ἐξουσίας ὅσον ἀφορᾷ τῇ διαμόρφωση τῆς σχέσης της μέ τήν Ἐκκλησία καί τοὺς ἡγέτες της νά ἀνιχνεύεται κυρίως ἀπὸ τίς τουρκικὲς πηγές. Οἱ ἐλληνικὲς ὀθωμανικὲς σπουδὲς προσέγγισαν τὸ σημαντικό αὐτὸ κεφάλαιο τῆς ἱστορίας τοῦ νέου ἐλληνισμοῦ, ἀκολουθώντας τὴν παράδοση πού διαμόρφωσαν προγενέστερες μελέτες ὀθωμανολόγων. Μὲ βάση ἐκδεδομένα μπεράτια καί τουρκικὰ ἔγγραφα μοναστηριακῶν ἀρχείων, ἔδειξαν ὅτι ἡ Ἐκκλησία, δηλαδὴ οἱ μονές, οἱ μητροπόλεις, τὸ Πατριαρχεῖο, ἐντάχθηκαν ὡς φορεῖς εἰσοδημάτων στὸν ὀθωμανικὸ δημοσιονομικὸ ὀργανισμό. Ἡ πολιτικὴ συνύπαρξη πατριαρχῶν καί σουλτάνων εὐνόησε στήν πράξη τὴ συνύπαρξη ὀθωμανικῆς διοίκησης καί ἐκκλησιαστικῆς ἱεραρχίας σὲ δι-οικητικὰ καί οἰκονομικὰ ζητήματα⁷¹. Πρόκειται γιὰ μιά σημαντικὴ συμβολὴ στό πεδίο αὐτὸ πού προοιωνίζεται καί τὰ ἀποτελέσματα μελλούμενων ἐρευνῶν στὰ οἰκεία ἀρχεῖα τοῦ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*.

Ἀπὸ τὰ ὀθωμανικὰ ἔγγραφα ἀθωνικῶν καί ἄλλων βυζαντικῶν μονῶν τῆς Μακεδονίας ἱχνηλατοῦνται καί οἱ μέθοδοι πού υἱοθέτησαν οἱ Ὀθωμανοὶ ὥστε νά κατακτήσουν τὰ Βαλκάνια. Ἡ φροντίδα τῶν μονῶν νά περιφρουρήσουν τὰ κεκτημένα οἰκονομικὰ προνόμια καί τὴν κτηματικὴ περιουσία τους ἀπὸ τὸν ὀθωμανὸ κυρίαρχο τίς παραμονές τῆς κατάκτησης συνέπεσε μέ τὴν πολιτικὴ τῆς διείσδυσῆς του στὸν βαλκανικὸ χῶρο. Μὲ δεδομένο τὴ χαλαρὴ ἕως ἀνύπαρκτη βυζαντινὴ πολιτικὴ ἐξουσία, οἱ μεγάλες μονές ἦσαν οἱ μόνες θεσμικὲς ὀντότητες πού ἔλεγχαν ὡς ἓνα βαθμὸ τὸν χῶρο ἐδαφικά, οἰκονομικά, ἀσκώντας παράλληλα πολιτικὴ καί ἰδεολογικὴ ἐπιρροή. Μὲ αὐτές λοιπὸν συνδιαλέχθηκε ἡ ὀθωμανικὴ ἐξουσία. Ἡ δημοσίευση διαφόρων φερμανίων ἀπὸ τὰ ἀρχεῖα ἀθωνικῶν μονῶν ἢ τοῦ Προδρόμου τῶν Σερρών μαρτυρεῖ ὅτι ἡ κατοπινὴ κατάκτηση τίς βρῆκε ἀρκούντως προετοιμασμένες. Ἡ μοναστηριακὴ τους περιουσία, ὑπὸ νέο, βεβαίως, φορολογικὸ καθεστῶς, μαζί μέ τὸ ἀπαράβιαστο καί διάφορες φορολογικὲς ἀπαλλαγές, διασφαλίστηκαν μέ τὴν ἔγκαιρη δήλωση ὑποταγῆς στοὺς ὀθωμανοὺς σουλτάνους. Ἡ συνεισφορά τῶν ἐλληνικῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν στὴ συγκέντρωση καί ἐπεξεργασία τοῦ πραγματολογικοῦ ὕλικου, παράλληλα μέ μιά πλούσια ἐλληνικὴ βιβλιογραφία πού ὑφίστατο ἀπὸ πολὺ παλιά, τίς κάνει νά συμπορεύονται μέ τίς ἀντίστοιχες σημαντικὲς βαλκανικὲς καί λοιπὲς συμβολές στὸν τομέα αὐτό⁷².

71. Ἐλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, *Δέκα τουρκικὰ ἔγγραφα γιὰ τὴ Μεγάλῃ Ἐκκλησίᾳ (1483-1567)*, Ἀθήνα, Ἰνστιτοῦτο Βυζαντινῶν Ἑρευνῶν, 1996· Π. Κονόρτας, *Ὀθωμανικὲς θεωρήσεις γιὰ τὸ οἰκουμενικὸ Πατριαρχεῖο. Βεράτια γιὰ τοὺς προκαθημένους τῆς Μεγάλῃς Ἐκκλησίας (17ος-ἄρχες 20οῦ αἰῶνα)*, Ἀθήνα 1998· βλ. καί τὸ πρόσφατο ἀρχεῖο ὕλικό πού δημοσίευσε ὁ Γιώργος Σαλακίδης, *Τὰ σουλτανικά ἔγγραφα τῆς Δημοτικῆς Βιβλιοθήκης τῆς Κοζάνης (1721-1909)*, Κοζάνη 2004.

72. Ἡ Ἐλισάβετ Ζαχαριάδου ἔχει δημοσιεύσει πολλὰ μελέτες ἐπὶ τοῦ θέματος ἤδη ἀπὸ τὰ τέλη τῆς δεκαετίας τοῦ 1960· βλ. σημ. 42· βλ. ἐπίσης τῆς ἰδίας, «The Worrisome

Οί ὀθωμανικές πηγές στη νεοελληνική ιστοριογραφία

Τέλος, ἀπό τή μελέτη ὄχι πλέον «ὕψηλων σουλτανικῶν ὀρισμῶν», ἀλλά κοινῶν δικαιοπρακτικῶν ἐγγράφων, πού βρέθηκαν στά ἀρχεῖα μονῶν, κυρίως ἀγιορείτικων, σέ συνδυασμό μέ τά ἀντίστοιχα σύγχρονα ἐλληνικά, ἀναδύεται ἡ ὑλική διάσταση τοῦ μοναχικοῦ βίου, ἡ ἄλλη ὄψη τοῦ «θεωρητικοῦ καί ἀπράγμονος βίου». Ἡ φύση τοῦ ὑλικοῦ προσανατολίζει ἀναγκαστικά στή διακρίβωση τῆς οἰκονομικῆς λειτουργίας τῶν μοναστηριακῶν συγκροτημάτων⁷³, ἀφοῦ τό σύνολο σχεδόν τῶν ἐγγράφων δέν εἶναι παρὰ τίτλοι ἰδιοκτησίας, χρεωστικές ὁμολογίες, κτηματολόγια, κατάστιχα λογαριασμῶν, ἐξοφλητικές ἀποδείξεις, ἐνοικιαστήρια συμβόλαια καί ποικίλα δικαστικά ἔγγραφα, πού ἀποκαλύπτουν ὀρισμένες φορές συγκρούσεις μεταξύ μονῶν ἢ μεταξύ μονῶν καί περιοίκων λαϊκῶν γιά ἀσήμεντα κτηματικά ζητήματα. Κατά τήν ἔκφραση τοῦ Χρ. Πατρινέλη, «ἡ πρώτη ἐντύπωση πού σχηματίζει ὁ ἐρευνητής τῶν πολυτίμων κατὰ τά ἄλλα μοναστηριακῶν ἀρχείων εἶναι ὅτι ἀναδιφᾷ τά ἀρχεῖα κάποιων αἰωνόβιων γεωργοκτηνοτροφικῶν ἐπιχειρήσεων»⁷⁴. Ἡ ἀναδίφηση στά χνάρια τῆς καθημερινῆς ζωῆς τοῦ Ἁθῶ ἀπό Ἑλληνας καί Σέρβους ὀθωμανολόγους ἔδωσε ἤδη τίς πρώτες μελέτες γιά τήν ἱστορία ὀρισμένων μονῶν. Εἶναι ὅμως βέβαιο ὅτι μιά συστηματική παράλληλη

Wealth of the Celnik Radic», στό: C. Heywood - C. Imber (ἐκδ.), *Studies in Ottoman History in Honour of Professor V. L. Ménage*, Ἰσταμπούλ, The Isis Press, 1994, σ. 383-397, κ.ἀ.· ἐπίσης βλ. Evangelia Balta, *Les vakifs*, ὁ.π., σ. 185-202· G. Salakides, *Sultansurkunden des Athos-Klosters Vatopedi aus der Zeit Bayezid II. und Selim I*, Θεσσαλονίκη, IMXA, 1995· John C. Alexander (Alexandropoulos), «The Lord giveth and the Lord taken away: Athos and the Confiscation Affair of 1568-1569», στό: *Mount Athos in the 14th-16th Centuries*, Ἀθήνα, I.B.E./E.I.E., [Athonika Symmeikta 4], 1997, σ. 149-200· V. Demetriades, «Athonite Documents and the Ottoman Occupation», στό: *Mount Athos in the 14th-16th Centuries*, ὁ.π., σ. 41-67· Eugenia Kermeli, «The confiscation and repossession of monastic properties in Mount Athos and Patmos Monasteries, 1568-1570», *Bulgarian Historian Review*, τ. 28/3-4, 2002, σ. 39-53.

73. Τρεῖς διδακτορικές διατριβές τοῦ Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης πραγματεύονται τέτοιες θεματικές ὑπό τήν ἐποπτεία τοῦ καθηγητῆ John C. Alexander (Alexandropoulos): Σοφία Ν. Λαΐου, *Ἡ Σάμος κατὰ τήν ὀθωμανική περίοδο. Πτυχές τοῦ κοινωνικοῦ καί οἰκονομικοῦ βίου, 16ος-18ος αἰ.*, Θεσσαλονίκη 2002· Φ. Π. Κοτζαγεώργης, *Ἡ Ἀθωνική μονή Ἀγίου Παύλου κατὰ τήν ὀθωμανική περίοδο*, Θεσσαλονίκη 2002· Η. Α. Κολοβός, *Χωρικοί καί μοναχοί στήν ὀθωμανική Χαλκιδική, 15ος-16ος αἰῶνες, Ὁψεις τῆς οἰκονομικῆς καί κοινωνικῆς ζωῆς στήν ὑπαιθρο καί ἡ μονή Ξηροποτάμου*, 3 τ., Θεσσαλονίκη 2000 (ἀνέκδοτη). Βλ. ἐπίσης J. C. Alexander, «The Turkish Documents of the Orthodox Christian Monasteries as Sources for the Study of the Ottoman in Greece», στόν τόμο *Balkanlar ve İtalya'da Şehir ve Manastır Arşivlerinde Türkçe Belgeler Semineri* (16-17 Kasım 2000), Ἀγκυρα, Türk Tarih Kurumu, 2003, σ. 1-7.

74. Χρ. Πατρινέλης, «Τό Ἅγιον Ὄρος», *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἔθνους*, τ. 10, Ἀθήνα, Ἐκδοτική Ἀθηνῶν, 1974, σ. 143.

ἔρευνα στοῦ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi* θά πλούτιζε καί θά διασταύρωνε πολλὰ πλὴς τίς πληροφορίες αὐτές ἀπὸ ποικίλες ἄλλες πηγές⁷⁵.

2. Δομὴ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας καὶ πληθυσμοὶ τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου

Ἀπὸ τὸ 1987, στοῦ Πρόγραμμα «Ἀγροτικὴ ἱστορία τῶν ἐλληνικῶν περιοχῶν κατὰ τὴ βενετικὴ καὶ ὀθωμανικὴ κυριαρχία (15ος-19ος αἰ.)» τοῦ Ἐθνικοῦ Ἰδρύματος Ἑρευνῶν, ὑπὸ τὴ διεύθυνση τοῦ Σπ. Ἀσδραχᾶ, μέ πολλὰ παραδείγματα ἀπὸ τὸν στεριανὸ καὶ νησιωτικὸν χώρον, διαμορφώσαμε μιά ἰδέα γιὰ τὰ εἰσοδηματικά ὅρια στίς ἀγροτικὲς οἰκονομίες. Τὸ ὀθωμανικὸ κατὰστιχο ἀποτελέσει τὸ βασικὸ ἐργαλεῖο γιὰ νὰ ἱχνογραφηθεῖ, μέσω τοπικῶν παραδειγμάτων, ἡ οἰκονομικὴ λειτουργία τοῦ ἀγροτικοῦ χώρου καὶ νὰ διερευνηθεῖ ἡ ἀνασύνθεση τῶν δημογραφικῶν μεγεθῶν τοῦ οἰκιστικοῦ πλέγματος τοὺς πρώτους αἰῶνες τῆς ὀθωμανικῆς κυριαρχίας. Ξεκινώντας ἀπὸ τὸν ἀναγραφόμενον φόρο στὴν πηγὴ, ἀνασυγκροτήθηκε ἡ παραγωγή, ὥστε στὴ συνέχεια νὰ ἐξετασθεῖ ἡ δομὴ τῆς ἀγροτικῆς οἰκονομίας τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Οἱ μετρήσεις ἀπέδειξαν ὅτι τὰ κατὰ κεφαλὴ τεκμαρτὰ εἰσοδήματα ἀφήνουν κατὰ κανόνα ἓνα περίσσειμα, ἀφοῦ ἀφαιρεθεῖ ἡ αὐτοκατανάλωση, ἡ σπορὰ καὶ ὁ φόρος, ἢ ἡ δημιουργία τοῦ περισσεύματος συμπληρώνεται ἀπὸ ἄλλες οἰκονομικὲς δραστηριότητες, πού ἀποφέρουν τὸ ἀπαραίτητο χρήμα γιὰ τὴν πληρωμὴ τῆς συνολικῆς φορολογίας. Ὁ συσχετισμὸς τῆς χρηματικῆς φορολογικῆς προσόδου μέ τὴ φυσικὴ ἔδωξε τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα ἔπρεπε νὰ κινηθεῖ ἡ ἐμπορευματοποίηση τῆς παραγωγῆς, ἡ συμμετοχὴ δηλαδὴ στὴν ἀγορὰ γιὰ τὴν ἀπόκτηση χρήματος⁷⁶.

Σέ ἐποχὲς ὅπου ἡ ἐνασχόληση μέ τὰ ὀθωμανικὰ κατὰστιχα σταματοῦσε στὴν ἔκδοση ἢ τὴν κατάρθεση τῶν *realia*, δημιουργήσαμε, στὴ δεκαετία τοῦ 1980, ἓνα μοντέλο ἀνάλυσης πού τώρα μόλις «ἀνακαλύπτεται»⁷⁷. Ἡ συνεισφορά μας στὸν τομέα τῆς καταστιχολογίας συνίσταται στοῦ γεγονότος ὅτι προσεγγίσαμε τὰ ὀθω-

75. Ὡς παράδειγμα, ἀναφέρω ὅτι τὴν ἀπογραφή τῆς κτηματικῆς περιουσίας τῶν ἀγιορείτικων μονῶν πού πραγματοποιήθηκε τὸ 1764, τὴ γνωρίζαμε μόνο ἀπὸ μιά ἀναγραφὴ τοῦ 1808 σὲ κώδικα τοῦ Πρωτάτου, μέχρι νὰ ἀποκαλυφθεῖ τὸ πρωτότυπὸ τῆς στοῦ *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*: βλ. Evangelia Balta, «Landed Property of the Monasteries on Athos Peninsula and its Taxation in 1764», στὸν τόμο: τῆς ἰδίας, *Peuple et Production. Pour une interprétation des sources ottomanes*. Ἰσταμπούλ, [Analecta Isisiana XLI], Les éditions Isis, 1999, σ. 179-207.

76. Βλ. Σπ. Ἀσδραχᾶς κ.ἄ., *Ἑλληνικὴ οἰκονομικὴ ἱστορία, ΙΕ'-ΙΘ' αἰῶνας*, ὁ.π., τ. 1, σ. 289-356.

77. Βλ. τίς ἐργασίες τοῦ Mehmet Öz, «XVI. Yüzyılda Anadolu'da Tarımda Verimlik Problemi», *XIII. Türk Tarih Kongresi*, Ἄγκυρα 2002, σ. 1643-1651· τοῦ ἰδίου, «Agriculture in the Ottoman Classical Period», στοῦ: Kemal Çiçek (ἑκδ.), *The Great Ottoman-Turkish Civilisation* τ. II, Ἄγκυρα, Yeni Türkiye, 2000, σ. 32-40.

μανικά κατάστιχα μέ όρισμένα πολύ άπλά έρωτήματα, στά όποια ζητούσαμε άπαντήσεις, πιστεύοντας ότι, άκολουθώντας τή λογική τους, είναι ίκανά νά δείξουν τόν τρόπο μέ τόν όποιο λίγο πολύ λειτούργησε ή φορολογική-σχέση κατακτητή-κατακτημένου, έπειδή οι πηγές αυτές είκονογραφούν μιά οικονομική λογική. Μέ άφετηρία έναν προβληματισμό πού ήδη είχε διατυπώσει τίς μείζονες ύποθέσεις του στη δεκαετία του 1970, ύποδείχθηκαν τά όρια μέσα στά όποια δημιουργείται πλεόνασμα καί τό όριο πέραν του όποιου μέρος αύτου του πλεονάσματος μπορούσε νά μείνει στόν καλλιεργητή⁷⁸.

Πολλαπλά παραδείγματα καί διασταυρώσεις στοιχείων από συγχρονικά όθωμανικά καί έλληνικά κοινοτικά κατάστιχα⁷⁹ απέδειξαν άκόμη ότι τά όθωμανικά φορολογικά κατάστιχα δέν μπορούν νά χρησιμοποιηθοούν αυτόνομα ως πηγές δημογραφικών άναζητήσεων, διότι ύποτάσσονται στη λογική του φόρου τόν όποιο κάθε φορά καταγράφουν καί στη λογική έπιπλέον τής κατανομής του, μέ

78. Sp. I. Asdrachas, «Aux Balkans du XVe siècle: producteurs directs et marché», π. *Études Balkaniques*, τ. 6/3, 1970, σ. 36-69· του ίδιου, «Γαιοπρόσοδος καί ύποχρεωτικός έκκρηματισμός των άγροτικών οικονομιών», στό: του ίδιου, *Έλληνική κοινωνία καί οικονομία, ιη' καί ιθ' αι. (Υποθέσεις καί προσεγγίσεις)*, Αθήνα 1988, σ. 79-144 [πρώτες δημοσιεύσεις: στό *Annuaire (1978/79) de l'École Pratique des Hautes Études, IVe Section*, Παρίσι 1978/1979, σ. 433-438· *Annuaire (1977/78)*, Παρίσι 1978, σ. 499-529 καί «Quelques aspects des économies villageoises au début du XIXe siècle: fiscalité et rentes foncières», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Έρευνών* (ειδικό τεύχος: *Aspects du changement social dans la campagne grecque*), Αθήνα 1981, σ. 158-179]· του ίδιου, «Le surplus rural dans les régions de la Méditerranée orientale: les mécanismes», *Actes du IIe Colloque International d'Histoire (Athènes, 18-25 septembre 1983), Économies méditerranéennes. Équilibres et intercommunications, XIIIe-XIXe siècles*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών, 1986, τ. II, σ. 29-57· Evangelia Balta, *L'Eubée*, ό.π. Στόν ίδιο άξονα κινήθηκαν καί αντίστοιχες έρευνες του προγράμματος «Άγροτική Ιστορία των ελληνικών περιοχών ύπό τή βενετική καί όθωμανική κυριαρχία (15ος-19ος αι.)» του Έθνικού Ίδρύματος Έρευνών στά χρόνια 1987-2005.

79. Βλ. γιά παράδειγμα σχετικές μελέτες γιά όρισμένα νησιά του Αιγαίου: Εύτυχία Λιάτα, *Η Σέριφος κατά τήν Τουρκοκρατία (17ος-19ος αι.)*, Αθήνα 1987· Σπ. Άσδραχάς, «Νησιωτικές κοινότητες: οι φορολογικές λειτουργίες», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 8, Ιούν. 1988, σ. 229-258 καί τχ. 9, Δεκ. 1988, σ. 229-258· Sevasti Lazarí, *Économies et sociétés des îles de la mer Égée pendant l'occupation ottomane. Le cas de Mykonos*, Παρίσι, Université Paris I, 1989 (δakt. διδ. διατρ.): Εύαγγελία Μπαλτά - Μαρία Σπηλιωτοπούλου, «Έγγεια φορολογία καί φορολογική άπάτηση στη Σαντορίνη τόν 17ο αιώνα», π. *Μνήμων*, τ. 18, 1996, σ. 109-142· Δ. Δημητρόπουλος, *Η Μύκονος τόν 17ο αιώνα. Γαιοκτητικές σχέσεις καί οικονομικές συναλλαγές*, Αθήνα, Κέντρο Νεοελληνικών Έρευνών, 1997· Aglaia Kasdagli, *Land and Marriage Settlements in the Aegean. A Case Study of Seventeenth-Century Naxos*, Βενετία 1999· Eleftheria Zéi, *Paros dans l'Archipel grec, XVIIe-XVIIIe siècles: les multiples visages de l'insularité*, 2 τ., Παρίσι, Université Paris I, 2001 (δakt. διδ. διατρ.)· Μαρία Σπηλιωτοπούλου, *Η Σαντορίνη στήν τουρκοκρατία. Κοινωνικές καί οικονομικές πρακτικές στό πλαίσιο τής οίκογένειας*, Ρέθυμνο, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Κρήτης, 2005 (δakt. διδ. διατρ.).

τή διαμεσολάβηση τῶν κοινοτικῶν ἀρχόντων. Μὲ ἄλλα λόγια, ἀποδείχθηκε ὅτι τὰ ὀθωμανικὰ κατάστιχα δὲν καταγράφουν τὸ σύνολο τοῦ ἐν δυνάμει φορολογούμενου πληθυσμοῦ⁸⁰, ἀλλὰ ὅτι συγχρόνως εἶναι χρησιμοποίησιμα σὲ μιά ὀπτική ἱστορικῆς δημογραφίας, προκειμένου, μὲ αἰτούμενο τὴν ἀνάδειξη τάξεων μεγεθῶν, νὰ σχηματισθεῖ μιά ἄποψη τοῦ οἰκισμένου χώρου καὶ νὰ δεიχθεῖ ἡ οἰκονομικὴ λειτουργία του. Ἡ διατριβὴ τῆς Linda Darling⁸¹ ἤρθε νὰ ἐπιβεβαιώσει αὐτές τῖς διαπιστώσεις καὶ μὲ παραδείγματα ἀπὸ ἄλλους χώρους τῆς αὐτοκρατορίας.

Θὰ μπορούσε νὰ ὑποστηριχθεῖ ὅτι ἡ ἐλληνικὴ ὀθωμανολογία στὸν τομέα τῆς καταστιχολογίας, κατὰ πρωτοπόρο ἐπιστημονικὸ τρόπο, αἶρεται πάνω ἀπὸ τὴν τοπικὴ, τὴν ἐθνικὴ ἱστορία, καὶ συμβάλλει στὴ μελέτη φαινομένων τῶν ὀθωμανικῶν χρόνων. Ἐνῶ ὅμως ἔχει προχωρήσει ἡ ἔρευνα, δὲν λείπουν μελέτες⁸² πού ἐπιμένουν νὰ θεωροῦν τὰ ὀθωμανικὰ φορολογικὰ κατάστιχα δημογραφικὲς πηγές, σὰν νὰ μὴν ἄλλαξε τίποτε ἀπὸ τὴν ὀπτικὴ τοῦ Ö. L. Barkan στὴ δεκαετία τοῦ 1950. Ἀναπτύσσουν λοιπόν, μὲ βάση τοὺς ἀριθμοὺς πού καταγράφονται σ' αὐτά, μιά ἐπιχειρηματολογία σχετικὰ μὲ τὴν αὔξηση καὶ μείωση τοῦ πληθυσμοῦ τῆς

80. Ὁ Heath Lowry πολὺ σωστά ἀποφαίνεται ὅτι τὰ *tapu tahrir* εἶναι φορολογικὲς καὶ ὄχι δημογραφικὲς πηγές, ἀλλὰ ἡ ἐπιχειρηματολογία του (βλ. dictum 4) δείχνει ὅτι θεωρεῖ δεδομένο ὅτι σ' αὐτὰ καταγράφεται τὸ σύνολο τοῦ φορολογούμενου πληθυσμοῦ· βλ. Heath W. Lowry, «The Ottoman Tahrir Defterleri as a Source for Social and Economic History: Pitfalls and Limitations», στό: τοῦ ἰδίου, *Studies in Defterology. Ottoman Society in the Fifteenth and Sixteenth Centuries*, Ἰσταμπούλ, The Isis Press, 1992, σ. 12-13. Ὡστόσο, ὑπάρχουν ἀποδείξεις γιὰ τὸ ἀντίθετο. Ἡ παρατήρηση ὅτι δὲν συνέπιπτε σὲ δύο συγχρονικά κατάστιχα τὸ 30% τῶν φορολογουμένων στὴ Σαντορίνη τοῦ 1670, μολοντί ὁ συνολικὸς ἀριθμὸς τους ἦταν ὁ αὐτός σὲ δύο κατάστιχα, *tapu tahrir* καὶ κεφαλικοῦ φόρου, μαρτυρεῖ ἐκτός τῶν ἄλλων ὅτι ὁ ἐν δυνάμει φορολογούμενος πληθυσμὸς τοῦ νησιοῦ εἶναι μεγαλύτερος ἀπὸ αὐτόν πού ἀπαιτεῖ ὁ κατ' ἀποκοπὴν (μακτοῦ) φόρος· βλ. Evangelia Balta, «Le rôle de l'institution communautaire dans la repartition verticale de l'impôt: l'exemple de Santorin au XVIIIe siècle», στόν τόμο: τῆς ἰδίας *Problèmes et approches de l'histoire ottomane*, ὁ.π., σ. 97-109. Ἡ χρῆση λοιπόν ὀθωμανικῶν φορολογικῶν καταστίχων γιὰ τὴ διερεύνηση τῶν δημογραφικῶν ἀναστημάτων ἀπαιτεῖ ἀναμφίβολα πολλαπλές διασταυρώσεις, ἀλλὰ ὄχι μόνο ἀποκλειστικά μὲ ὁμοειδεῖς πηγές. Τὸ παράδειγμα τῶν νησιῶν τοῦ Αἰγαίου, ὅπου διασώθηκαν κτηματολόγια καὶ κοινοτικά κατάστιχα, ἔδειξε ὅτι ἡ ἀπὸ κοινοῦ ἐξέτασή τους ὀδηγεῖ σὲ ἀσφαλέστερα συμπεράσματα, καὶ τὸ ἴδιο ἰσχύει καὶ γιὰ περιοχές, ὅπως ἡ Πελοπόννησος, ὅπου δίνεται ἡ δυνατότητα σύγκρισης τῶν ὀθωμανικῶν καταστιχώσεων μὲ τῖς βενετσιάνικες.

81. Linda Darling, *Revenue-Raising and Legitimacy. Tax Collection and Finance Administration in the Ottoman Empire, 1560-1660*, Λέιντεν 1996, σ. 100-108.

82. Suraiya Faroqui, *Approaching Ottoman History. An Introduction to the Sources*, Cambridge University Press, 1999, σ. 90-91· βλ. τὴ μακροσκελὴ βιβλιοκριτικὴ τοῦ Ehud. R. Toledano, «What Ottoman History and Ottomanist Historiography Are - Or, Rather, Are Not», π. *Middle Eastern Studies*, τ. 38/3, July 2002, σ. 195-207. Τὸ ἴδιο τὸ κείμενο εἶναι συγχρόνως μιά ἐξαιρετικὰ ἐνδιαφέρουσα μελέτη γιὰ τῖς ὀθωμανικὲς σπουδές.

αυτόκρατορίας, πού από τη φύση της πηγής αποκλείεται να στοιχειοθετηθεί. Για να άνιχνευθεί ή κίνηση του πληθυσμού, πρέπει να μεσολαβήσουν συμπληρωματικές προσεγγίσεις, να υποδειχθεί για παράδειγμα ή σχέση ανάμεσα στη φοροδοτική ικανότητα καί τη δημογραφική κατάσταση⁸³.

Διερευνήθηκε επιπλέον ό ρόλος της κοινότητας ως πολιτικο-οικονομικού μορφώματος μέσα στό κυρίαρχο πολιτικό καθεστώς, μέ τήν ανάλυση όθωμανικών φορολογικών καί κάθε άλλου τύπου οικονομικών καταστίχων τά όποια ή ίδια ή λειτουργία της παρήγε, γιατί είναι προφανές ότι όσο όθωμανική πηγή μπορεί να είναι τό φορολογικό κατάστιχο της οικονομικής υπηρεσίας της αυτόκρατορίας, άλλο τόσο όθωμανική πηγή είναι καί τό κοινοτικό κατάστιχο⁸⁴. Η συνεργασία λοιπόν όθωμανολόγων μέ έρευνήτες πού έπεξεργάστηκαν έλληνόγλωσσες πηγές ή ή παράλληλη πορεία τους κατέδειξε τόν ρόλο πού διαδραμάτισαν οί κοινοτικοί άρχοντες στην έκπλήρωση των οικονομικών-φορολογικών υποχρεώσεων του κοινού, στη διαχείριση δηλαδή της συλλογικής ευθύνης πού επέβαλλε ή κεντρική έξουσία. Τά όθωμανικά κατάστιχα μαρτυρούν έμμέσως τήν πρακτική πού άκολουθεί ή κοινότητα στόν έπιμερισμό του φόρου στά μέλη της, προκειμένου, μέ τη διατήρηση των ίσορροπιών, να διασφαλίσει τήν επιβίωσή της⁸⁵.

3. Ιστορία πόλεων

Στό πεδίο αυτό ή ελληνική όθωμανολογία έχει να επιδείξει μιá πλούσια παραγωγή, πού στηρίχθηκε σε τουρκικό άρχαιακό ύλικό τόσο της Έλλάδος όσο καί της Τουρκίας καί Βουλγαρίας. Πρωτοπόρος στόν τομέα υπήρξε ό Βασίλης Δημητριάδης μέ τίς έρευνές του για τή Θεσσαλονίκη⁸⁶, ή όποία αποτέλεσε στη συνέ-

83. Κ. Μουστάκας, «Η δημογραφική κρίση του Ύστερου Μεσαίωνα στόν ελληνικό χώρο. Η περίπτωση της Νοτιο-ανατολικής Μακεδονίας (14ος-15ος αϊ.)», π. *Μνήμων*, τ. 25, 2003, σ. 9-33.

84. Σπ. Άσδραχάς, «Φορολογικές καί περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων στην Τουρκοκρατία», π. *Τά Ιστορικά*, τχ. 5, Ιούν. 1986, σ. 45-62· Evangelia Balta, *Le rôle de l'institution communautaire*, δ.π.

85. Η συχνότητα εμφάνισης όρισμένων όνομάτων σε 2 κατάστιχα της Σάμου τά έτη 1632 καί 1642, μέ βάση τά όποια ό φορολογούμενος πληθυσμός των οικισμών της κατατάσσεται σε ομάδες, όδηγει στην υπόθεση ότι οί κοινοτικοί άρχοντες του νησιού μοίραζαν τόν αριθμό των χαρατζοχαρτίων πού έπρεπε να καταβληθούν στό Όθωμανικό Δημόσιο σε συγκεκριμένες οικογένειες, έξ ου τό κοινό όνομα. Στίς χρονίες αυτές λοιπόν 14-15 οικογένειες, πιθανόν οί ευπορότερες, κατέβαλαν τό ήμισυ του κεφαλικού φόρου του νησιού· βλ. Ευαγγελία Μπαλτά, «Σουσάμι άνοιξε», π. *Σαμιακές Μελέτες*, τ. 3, 1997-1998, σ. 118-119. Πθ. καί τό παράδειγμα της Πάρου. Έγγραφο του 1748 καταγράφει τήν κατανομή του κατ' άποκοπήν φόρου σε 18 νοικοκυριά του νησιού· βλ. Eleftheria Zéi, δ.π., σ. 408-409.

86. Β. Δημητριάδης, *Τοπογραφία της Θεσσαλονίκης κατά τήν εποχή της τουρκοκρατίας*,

χεια προσφιλές αντικείμενο μελέτης καί άλλων. Ἡ διατριβή καί μιά σειρά ἄρθρα τῆς Μερόπης Ἀναστασιάδου⁸⁷ βασίστηκαν ἐπίσης κατά κύριο λόγο στό ὕλικο τοῦ Ἱστορικοῦ Ἀρχείου Μακεδονίας, τό ἴδιο καί μελέτες ἀρχιτεκτόνων γιά τήν πολεοδομία καί ἀνοικοδόμηση τῆς πόλης τούς τελευταίους ὀθωμανικούς χρόνους⁸⁸. Τό Ἱστορικό Ἀρχεῖο τῆς Θεσσαλονίκης τροφοδότησε, καί συνεχίζει νά τροφοδοτεῖ, μέ τό ὕλικο του, τήν ἔρευνα σέ ποικίλα θεματικά πεδία σχετικά μέ τήν ἱστορία της, π.χ. τοπογραφία καί ἱστορία μνημείων, δημογραφικό δυναμικό καί σύνθεση πληθυσμοῦ, κοινωνική διαστρωμάτωση, ὅπως ὑποδεικνύεται ἀπό τίς εὐρετηριάσεις περιουσιακῶν στοιχείων, τήν ἐπαγγελματική κατανομή πού τεκμηριώνουν οἱ ἱεροδικαστικοί κώδικες, τά βακουφικά κατάστιχα, κ.ἄ.

Διδακτορικές διατριβές τά τελευταῖα χρόνια ἀσχολοῦνται μέ ἐκφάνσεις τοῦ ἀστικοῦ φαινομένου στόν βορειοελλαδικό χώρο. Ἀφετηρία στίς ἀναζητήσεις αὐτές τό διασωθέν ἀρχεῖο ὕλικο τῆς τοπικῆς ὀθωμανικῆς διοίκησης. Δυό διδακτορικές διατριβές εἶχαν ἀντικείμενο τήν Καραφέρια (Βέροια), καί μιά σειρά ἄρθρα πού ἐκπορεύτηκαν ἀπό αὐτές ἀνέδειξαν εἰκόνες τῆς τοπικῆς κοινωνίας καί τῆς οἰκονομίας τῆς περιοχῆς⁸⁹. Μιά τρίτη, γιά τήν Κοζάνη⁹⁰, κατατάσσεται

1430-1912, Θεσσαλονίκη, Ἑταιρεία Μακεδονικῶν Σπουδῶν, 1983· τοῦ ἰδίου, *Ἡ Θεσσαλονίκη τῆς παρακμῆς. Ἡ ἐλληνική κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης κατά τή δεκαετία τοῦ 1830 μέ βάση ἓνα ὀθωμανικό κατάστιχο ἀπογραφῆς πληθυσμοῦ*, Ἡράκλειο 1997.

87. Meropi Anastasiadou, *Salonique 1830-1912. Une ville ottomane à l'âge des réformes*, Λέιντεν 1997· τῆς ἰδίας, «Yanni, Nikola, Lifter et des autres... Le profil démographique et socio-professionnel de la population orthodoxe de Salonique à la veille des Tanzimat», π. *Südost-Forschungen*, τ. 53, 1994, σ. 73-130· τῆς ἰδίας, «Les inventaires après-décès de Salonique à la fin du XIXe siècle: source pour l'étude d'une société au seuil de la modernisation», π. *Turcica*, τ. 25, 1993, σ. 97-135· τῆς ἰδίας, «Artisans juifs à Salonique au début des Tanzimat», *Revue du Monde Musulman et de la Méditerranée*, τ. 66, 1992/4, σ. 65-72.

88. Βλ. γιά παράδειγμα Β. Κολώνας, *Ἡ ἐκτός τῶν τειχῶν ἐπέκταση τῆς Θεσσαλονίκης. Εἰκονογραφία τῆς συνοικίας Χαμηδιέ (1885-1912)*, Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, Τμῆμα Ἀρχιτεκτόνων, 1991 (δακτ. διδ. διατρ.).

89. Antonis Anastasopoulos, *Imperial Institutions and Local Communities: Ottoman Karaferye, 1758-1774*, University of Cambridge, 1998 (δακτ. διδ. διατρ.)· τοῦ ἰδίου, «Lighting the Flame of Disorder: Ayan infighting and State intervention in Ottoman Karaferye, 1758-59», *International Journal of Turkish Studies*, τ. 8, 2002, σ. 73-88· Ἀντώνης Ἀναστασόπουλος, Ἑλένη Γκαρά, «Ὄθωμανικές ἀντιλήψεις περὶ ἐγκλήματος καί τιμωρίας», π. *Μνήμων*, τ. 21, 1999, σ. 37-54· Eleni Gara, *Kara Ferye 1500-1650. Menschen, Lokalgesellschaft und Verwaltung in einer Osmanischen Provinz*, Βιέννη 2000· τῆς ἰδίας, «Çuha for the Janissaries - Velence for the Poor: Competition for Raw Material and Workforce between Salonica and Veria, 1600-1650», στό: Suraiya Faroqui, Randi Deguilhem (ἐκδ.), *Crafts and Craftsmen of the Middle East. Fashioning the Individual in the Muslim Mediterranean*, Λονδίνο-Ν. Ὑόρκη, I. B. Tauris-European Science Foundation, 2005, σ. 121-152.

90. Βλ. Κ. Καμπουρίδης, ὀ.π. Γιά τήν Κοζάνη βλ. ἐπίσης καί Γ. Σαλακίδης, *Τά σουλτανικά ἔγγραφα*, ὀ.π.

στis μελέτες πού ούσιαστικά συνιστούν έκδοση ύλικού από ιεροδικαστικούς κώδικες, όπως ή συμβολή τής Κίρκης Γεωργιάδου-Τσιμίνου⁹¹ γιά τή Θεσσαλονίκη, του Γ. Σαλακίδη γιά τή Λάρισα⁹² καί τής Έλένης Καραντζίκου καί τής Πηνελόπης Φωτεινού γιά τό Ήράκλειο Κρήτης⁹³. Πρόκειται γιά έργα ύποδομής τά όποία, άσφαλώς, έχει ανάγκη ή ελληνική όθωμανολογία καί ή νεοελληνική ιστοριογραφία, όχι μόνο έπειδή, έκτός των άλλων, παρέχουν τεκμηριωτικό ύλικό σέ όσους δέν έχουν τίς γλωσσικές καί λοιπές τεχνικές γνώσεις πού άπαιτεί ή προσπέλαση των όθωμανικών πηγών. Πρέπει όμως νά έπισημανθεί ότι από τόν βαθμό συμμετοχής των έκδόσεων αύτών στον ιστορικό προβληματισμό, στον όποιο έρχονται νά άπαντήσουν τά δημοσιευόμενα τεκμήρια, θά έξαρτηθούν οι προσανατολισμοί τής ιστοριογραφίας, καί τής έκδοτικής πρακτικής, οι μέθοδοι καί οι προοπτικές καί των δύο.

Μελέτες πού βασίστηκαν σέ φορολογικά καί βακουφικά κατάστιχα του 15ου καί 16ου αιώνα, έπιχείρησαν νά διερευνήσουν τό δημογραφικό μέγεθος όρισμένων πόλεων, έστιάζοντας stis πληθυσμιακές όσμώσεις, μέρος από τίς όποιες, τούς δύο πρώτους αιώνες τής κατάκτησης, όφείλονταν stήν παρέμβαση τής πολιτικής έξουσίας⁹⁴. Παρακολούθησαν έπίσης τή συνέχεια του άστικού χώρου από τήν προοθωμανική stήν όθωμανική περίοδο καί τίς άλλαγές πού έπέφερε ή κατάκτηση stήν οικιστική μορφή τής πόλης καί στον οικονομικό της ρόλο μέ τή μεσολάβηση του θεσμού των βακουφίων⁹⁵.

Οί προκλήσεις του θεματικού πεδίου «ιστορία τής όθωμανικής πόλης» είναι πολλές καί οι πηγές άφθονες καί ποικίλες γιά νά στοιχειοθετήσουν ύποθέσεις έρευνας γιά δημογραφικά άναστήματα πόλεων σέ σχέση μέ τήν ένδοχώρα, τίς χειρσαίτες καί ύδάτινες επικοινωνίες, τή διακίνηση αγαθών, τή στρατηγική κεφαλαίων. Τέλος, γιά όσους δέν άρκοονται stά θεωρητικά σχήματα τής κοινωνικής άνθρωπολογίας, ύπάρχει διαθέσιμο ύλικό γιά νά ύποστηριχθούν έρευνες γιά τήν ίδια τή ζωή των πόλεων, μέ τίς σταθερές τής καθημερινότητας, τούς φόβους,

91. Κίρκη Γεωργιάδου-Τσιμίνου, «Όθωμανικές Πηγές. Έγγραφα από τό Ίστορικό Άρχείο Μακεδονίας, τέλη 17ου αιώνα. Μετάφραση καί σχολιασμός», *Ίστορία τής Έπιχειρηματικότητας stή Θεσσαλονίκη*, Θεσσαλονίκη 2005, τ. Β', σ. 308-391.

92. Γιώργος Ι. Σαλακίδης, *Ή Λάρισα (Yenişehir) stά μέσα του 17ου αιώνα, Κοινωνική καί οικονομική ιστορία μιås θαλκανικής πόλης καί τής περιοχής της μέ βάση τά όθωμανικά ιεροδικαστικά έγγραφα των έτών 1050-1052 (1650-1652)*, [Θεσσαλονίκη] 2004.

93. *Ίεροδικείο Ήρακλείου. Τρίτος κώδικας: 1669-1673 καί 1750-1767*, Έκδοση: Έλένη Καραντζίκου, Πηνελόπη Φωτεινού, Έπιμέλεια: Έλισάβετ Α. Ζαχαριάδου, Ήράκλειο, Βικελαία Βιβλιοθήκη, 2003.

94. Βλ. ένδεικτικά τή μελέτη του Στέφανου Γερασίμου, «Έλληνες τής Κωνσταντινούπολης stά μέσα του ΙΣΤ' αιώνα», π. *Ή καθ' ήμås Άνατολή*, τ. 2, 1994, σ. 117-138.

95. Evangelia Balta, *Les vakıfs*, ό.π.

τὶς ἄμυνες, τὶς ἡγετικές τάξεις καὶ τὴν πολιτισμική τους φυσιογνωμία ὅπως τὴν διαμόρφωσε ἡ συμβίωση προ-εθνικῶν κοινωνιῶν.

Περιορίστηκα στὶς τρεῖς παραπάνω θεματικές ἐνότητες διότι σ' αὐτές κυρίως βλέπω νά κατανέμεται ἡ μικρή, πρὸς τὸ παρόν, παραγωγή τῆς ἐλληνικῆς ὀθωμανολογίας. Δέν σημαίνει ὅτι δέν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα πεδία στὰ ὁποῖα δοκιμάστηκε. Γιά παράδειγμα: ἡ διάδοση τοῦ μπεκτασισμού στὴ Θράκη⁹⁶· οἱ συγκρούσεις ἀνάμεσα στὰ πολεμικά σώματα καὶ ἀνάμεσα σ' αὐτά καὶ τὶς τοπικές ὀθωμανικές ἀρχές πού ἐγγράφονται ἐν μέρει ἀκόμη στὴν ὀπτική τῆς ἀντίστασης κατὰ τοῦ κυρίαρχου, μολοντί ἔχουν ἀνατραπεῖ ἢ διαφοροποιηθεῖ οἱ ὅροι αὐτῆς τῆς θεώρησης⁹⁷· καί, τελευταῖα, δειλὰ, ἡ προσέγγιση τοῦ θέματος τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὶς ὀθωμανικές πηγές⁹⁸, ζήτημα πού ἡ μεταδικτατορική νεοελληνική ἱστοριογραφία συνεχίζει νά τὸ ἀντιμετωπίζει ἀμήχανα⁹⁹, μὴ μπορώντας ἀκόμη νά ἀπεμπλακεῖ ἀπὸ τοὺς ἀνασταλτικούς παράγοντες πού συνδέονται μὲ τὴν, μέχρι πολὺ πρόσφατα, ἔντονη πολιτική καὶ ἰδεολογική χρῆση τοῦ 1821. Οἱ ὀθωμανικές πηγές φωτίζουν τὸ γεγονὸς τῆς Ἑλληνικῆς Ἐπανάστασης ἀπὸ τὴν πλευρά τοῦ κυρίαρχου κράτους, καὶ τὸ ἐντάσσουν στὸ πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς πραγματικότητος, διάσταση πού ἀναγκαστικά ἀπουσίαζε ἀπὸ τὶς προσεγγίσεις τῆς νεοελληνικῆς ἱστοριογραφίας, ἐξαιτίας καὶ τῆς ἀποκλειστικῆς χρήσης ἐλληνικῶν πηγῶν. Ἀπὸ τὴν ἄλλη ὁμως, δημιουργοῦν τὶς προϋποθέσεις γιὰ τὴν ὑποδομὴ συμβαντο-

96. Εὐ. Χ. Ζεγκίνης, *Ὁ μπεκτασισμός στὴ Δ. Θράκη. Συμβολὴ στὴν ἱστορία τῆς διαδόσεως τοῦ μουσουλμανισμοῦ στὸν ἐλλαδικό χώρο*, Θεσσαλονίκη, ΙΜΧΑ, 1988.

97. Βλ. J. Ch. Alexander, «The Klephts of the Morea: an Historical Essay», στό: A. Lily Macrakis, P. N. Diamandouros (ἐκδ.). *New Trends*, ὁ.π., σ. 31-37· τοῦ ἰδίου, *Brigandage*, ὁ.π. Ὡστόσο ἡ ἀντίσταση κατὰ τῶν κατακτητῶν, κυρίαρχο θέμα στὴ νεοελληνικὴ ἱστοριογραφία, ἀπαιτεῖ μιά νέα προσέγγιση, πού θά ἐξετάζει τοὺς ἀρματολούς καὶ ὑπὸ τὸ πρίσμα ἐνός θεσμοῦ τοῦ ὀθωμανικοῦ κράτους.

98. Βλ. Β. Δημητριάδης, Διονυσία Δασκάλου (ἐκδ.), *Ὁ κώδικας τῶν θυσιῶν. Ὄνόματα καὶ δημιουργίες περιουσίες τῶν χριστιανῶν ἀγωνιστῶν τῆς Ἀνατολικῆς Κρήτης κατὰ τὴν Ἐπανάστασιν τοῦ 1821*, Μετάφραση: Β. Δημητριάδης, Ἑλένη Καραντζίκου, Πηνελόπη Φωτεινοῦ, Χρυσούλα Χριστοδουλάρα, Ἡράκλειο, Πανεπιστημιακές Ἐκδόσεις Κρήτης, 2003. Τὴν πολύτιμη αὐτὴ πηγή εἶχε ἐπεξεργαστεῖ ὁ Ν. Σταυρινίδης. Ὁ ἴδιος συμβουλευόμενος τὸ ὕλικο τοῦ ἀρχείου Ἡρακλείου εἶχε ἀσχοληθεῖ μὲ τὰ ἐπαναστατικά κινήματα τῆς Κρήτης· βλ. Ν. Σταυρινίδης, *Ὁ καπετὰν Μιχάλης Κόρακας καὶ οἱ συμπολεμιστές του*, 3 τ., Ἡράκλειο 1971. Ἐπίσης Εὐαγγελία Μπαλτᾶ, «Ἡ ὀθωμανικὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐπαναστατημένη Κάρυστο», π. *Ἀρχεῖον Εὐβοϊκῶν Μελετῶν*, τ. 35, 2003-2004, σ. 189-200.

99. Χρ. Λοῦκος, «Ἡ Ἐπανάσταση τοῦ 1821. Ἀπὸ κυρίαρχο ἀντικείμενο ἐρευνας καὶ διδασκαλίας, στὴν ὑποβάθμιση καὶ σιωπή», *Δ' Διεθνὲς Συνέδριο Ἱστορίας, Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καὶ σύγχρονης Ἑλλάδας*, ὁ.π., τ. Α', σ. 579-593.

λογικής ιστορίας, πού εἶναι ἀναγκαία γιά τήν ἀνάπτυξη μιᾶς ἐρμηνευτικῆς ιστορικῶν προβλημάτων, τέτοιων ὅπως γιά παράδειγμα ἡ μελέτη συμπεριφορῶν καί νοοτροπιῶν ἐκατέρωθεν.

Ἡ μελέτη ὀρισμένων ἐλληνικῶν περιοχῶν τόσο ἀπό Ἑλληνες ὅσο καί ἀπο ξένους ὀθωμανολόγους¹⁰⁰ ἀναμφίβολα πλούτισε μέ πραγματολογικό ὕλικό τίς γνώσεις μας, ἀλλά κυρίως ἔδωσε μιά ἄλλη διάσταση στήν προσέγγιση τῶν ζητημάτων, ἐντάσσοντάς τα στό πλαίσιο τῆς ὀθωμανικῆς πραγματικότητας. Ἡ μελέτη τῆς καλλιέργειας καί διακίνησης μεσογειακῶν προϊόντων, ὅπως τό κρασί καί τό λάδι, ἀνοίξε τούς ὀρίζοντες τῆς ἐλληνικῆς ὀθωμανολογίας καί τούς μετέθεσε ἔξω ἀπό τά σύνορα τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, ἐπισημοποιώντας ἀτυπες συνεννοήσεις μεταξύ τῶν ὀθωμανολόγων¹⁰¹.

Παρουσιάστηκε ἡ συμβολή τῶν ἐλληνικῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν σέ ὀρισμένα γνωστικά πεδία, ἡ ὁποία ἐπισημαίνει καί τίς σιωπές αὐτῆς τῆς εἰκοσάχρονης παραγωγῆς. Λεῖπει παντελῶς ἡ προσέγγιση τοῦ σύνθετου 19ου αἰῶνα¹⁰² καί ἡ μελέτη τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ ἀπό τίς ὀθωμανικές πηγές¹⁰³, ὑποδεικνύοντας ἐμμέσως ὅτι σέ μεγάλο βαθμό ὁ ιστορικός προβληματισμός τῆς ἐλληνικῆς ὀθωμανολογίας πρὸς τό παρόν ἐκπηγάζει ἀπό τήν ἐλληνική θεώρηση ἢ τουλάχιστον συνδέεται μαζί της μέ ἰσχυροῦς δεσμούς. Πιστεύω, πάντως, ὅτι τά πράγματα νομοτελειακά θά ἀλλάξουν, γιὰτί ὅσοι ἀσχολοῦνται μέ τίς ὀθωμανικές σπουδές σιγά ἀλλά σταθερά πληθαίνουν καί τοῦτο ἀναγκαστικά σημαίνει πλουσιότερη θεματολογία καί ἀσφαλῶς πλουσιότερη παραγωγή. Ἀρκεῖ θέβαια ἡ παραγωγή αὐτή

100. Ἡ ἐξέταση τῆς ιστοριογραφικῆς παραγωγῆς τῶν διεθνῶν ὀθωμανικῶν σπουδῶν γιά τήν Ἑλλάδα ἀποτελεῖ ἕνα ἄλλο ξεχωριστό κεφάλαιο τό ὁποῖο ἀξίζει νά μελετηθεῖ αὐτονόμως. Μιά προσεχῆς μελέτη μου θά ἐστιάζει στίς κατηγοριοποιήσεις τῆς ιστοριογραφικῆς αὐτῆς παραγωγῆς.

101. Τό κεφάλαιο τῆς ἐλαιοκαλλιέργειας καί ἐλαιοκομίας τῶν ὀθωμανικῶν χρόνων στό βιβλίο «Ἐλιά καί λάδι στήν Ἀνατολική Μεσόγειο. Ἀπό τήν προϊστορία στή βιομηχανική ἐποχή» (ἐκδ. τοῦ Ἰδρύματος τῆς Τράπεζας Πειραιῶς, ὑπό ἐκτύπωση), γράφτηκε μέ τή συνεισφορά Τούρκων ὀθωμανολόγων (Mehmet Ceng, Gulden Sariyildiz, Zeki Arıkan, Fikret Yılmaz, κ.ά.).

102. Βλ. ἐπί αὐτοῦ τοῦ θέματος, Εὐαγγελία Μπαλτά, «Οἱ ὀθωμανικές σπουδές στή νεοελληνική ιστοριογραφία», στό: Δ' Διεθνές Συνέδριο Ἱστορίας, Ἱστοριογραφία τῆς νεότερης καί σύγχρονης Ἑλλάδας, ὁ.π., τ. Α', σ. 269-270.

103. Οἱ μελέτες τοῦ μικρασιατικοῦ ἐλληνισμοῦ ἐξακολουθοῦν νά ἐστιάζουν σέ ἐλληνικές καί δυτικές πηγές. Ἐξαίρεση ἀποτελεῖ τό ἔργο τοῦ Sp. Vryonis, *The Decline of Medieval Hellenism in Asia Minor and the Process of Islamization from the Eleventh through the Fifteenth Century*, Μπέρκλεϊ - Λός Ἀντζελες - Λονδίνο, University of California Press, 1971 (ἐλληνική μετάφραση τῆς Κ. Γαλαταριώτου: Ἡ παρακμή τοῦ Μεσαιωνικοῦ Ἑλληνισμοῦ τῆς Μικρᾶς Ἀσίας καί ἡ διαδικασία τοῦ ἐξισλαμισμοῦ (11ος ἕως 15ος αἰώνας), Ἀθήνα, ΜΙΕΤ, 1996), βασισμένο σέ ἐκδεδομένες τουρκικές, ἀραβικές καί περσικές πηγές.

Εὐαγγελία Μπαλτᾶ

νά μήν σταματᾶ στὰ ἐπιφαινόμενα καί νά μήν ἀναλώνεται μόνο στόν λόγο περί αὐτῶν¹⁰⁴. Ἡ συγχώνευση μιᾶς αὐστηρῆς ἐννοιολογικῆς ἐπεξεργασίας καί μιᾶς ἐμβριθοῦς ἱστορικῆς ἀνάλυσης μέ γνώση τῶν πρωτογενῶν πηγῶν, δέν εἶναι ἀπλῶς μεθοδολογικό ἰδεῶδες, ἀλλά στοιχειώδης προϋπόθεση τῆς τοποθέτησης πού φιλοδοξεῖ νά προσφέρει γνώση.

Εὐαγγελία Μπαλτᾶ

104. Ὁ Φ. Ἡλιού παρατηρεῖ μέ τήν εὐκαιρία τοῦ Δ' Διεθνοῦς Συνεδρίου Ἱστοριογραφίας: «Ἐκεῖνο πού λείπει εἶναι ἡ διπλή πρόσβαση τοῦ ἱστορικοῦ στὰ ὄντως ὄντα καί στή σκέψη περί τῶν ὄντως ὄντων. Εἶναι δυό διαφορετικά ἐπίπεδα πού, ἂν δέν τά μελετήσεις ἀπό κοινού, ἂν δέν τά συνερευνήσεις, χάνεις τελείως καί τήν ἱστορικότητα καί τήν αἴσθησιν τῆς χρονικότητος. Ἀπό αὐτήν τήν ἀποψη ὑπάρχει καί διεύρυνση ἀλλά καί ὑπονόμευση τοῦ ἱστοριογραφικοῦ πεδίου»: Σπ. Ἀσδραχάς - Φ. Ἡλιού, ὁ.π., σ. 426.